COLOFON

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP 's-Gravenhage
telefoon 070-3116611

Samenstelling/Productie
mw. drs. M. Bookelman
mw. I. Ender
mw. drs. M. Höfkens
M. van Ingen
drs. M. Jansen
mw. drs. S.R. Jonkergouw
mw. M. Mohansingh
drs. A.F.J. Niemeijer
mw. drs. L.A. Nizet
mw. R. Ramautar
mw. drs. C. Scheffer
ir. Th. A.J. Schiere
drs. A. Schuurman
mw. drs. E.B. de Snoo-van de Garde
ing. M. Spooren
drs. J.L.R. Valk
ir. M. Verwey

Begeleidingscommissie
L.J. van den Boogert
D. Brouwer de Koning
drs. R. Daalder
drs. Th. M. Elsing
W. de Jong
drs. W.B.J. Polman
ir. D. van der Veen
ir. J. G. Wegner

Vormgeving
Facilitaire Dienst, Bureau Vormgeving

Druk
Rooduyn vorm & druk

's-Gravenhage, december 1994

A. **HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING**
J. Bookelman
augustus 1993

B. **BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK**
C. Scheffer
december 1993

C. **STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE**
C. Scheffer
december 1993

D. **GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN**
C. Scheffer
december 1993

E. **INVENTARISATIE**
C. Scheffer
1991/1994

INHOUDSOPGAVE

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

2. FYSISCHE GESTELDHEID
   2.1. Bodem en reliëf
   2.2. Afwatering

3. GRONDGEBRUIK
   3.1. Ontginning en agrarisch grondgebruik
   3.2. Niet-agrarisch grondgebruik
   3.3. Visuele karakteristiek

4. INFRASTRUCTUUR
   4.1. Landwegen
   4.2. Waterwegen
   4.3. Dijken en kaden
   4.4. Spoor- en tramwegen
   4.5. Militaire infrastructuur
   4.6. Nutsvoorzieningen

5. NEDERZETTINGEN
   5.1. Algemeen
   5.2. Kernen
      5.2.1. Wassenaar
      5.2.2. De Pan (ged.)
      5.2.3. Maaldrift
   5.3. De villaparken
      5.3.1. Groot Haesebroek/Oud Wassenaar
      5.3.2. De Kieviet
      5.3.3. Kievietsduin
      5.3.4. Rijksdorp
      5.3.5. De Drie Papegaaien
   5.4. De overige wijken
      5.4.1. Nieuw Wassenaar/Teilingerhorst
      5.4.2. Clingenbosch
      5.4.3. Den Deyl
      5.4.4. Deyleroord
      5.4.5. Kerkehout
      5.4.6. Oostdorp
   5.5. Verspreide bebouwing

LITERATUURLIJST

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

BIJLAGEN

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

C. STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

D. GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

E. INVENTARISATIE

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

De gemeente Wassenaar ligt binnen de MIP-regio West-Rijnland in het westen van de provincie Zuid-Holland. In het noorden grenst Wassenaar aan de gemeenten Katwijk en Valkenburg, in het noordoosten aan Leiden, in het oosten aan Voorschoten, in het zuidoosten aan Leidschendam en tenslotte in het zuiden aan Den Haag. In het westen wordt de gemeente begrensd door de Noordzee (zie figuur 1.). De gemeentegrenzen zijn zowel historisch-juridisch als planologisch-administratief van aard. De grens met Katwijk loopt vrijwel in een rechte lijn door de duinen. De grens met Valkenburg verloopt grotendeels, behalve daar waar het vliegveld Valkenburg kruist, langs perceelsgrenzen. De oostelijke grens volgt grotendeels de sloten de Schenk en de Molensloot. De grens met Den Haag, de zuidelijke grens, loopt in een rechte lijn door de duinen en langs de bebouwing van Den Haag, grotendeels rond het landgoed Clingendael. Door een grenswijziging met de gemeente Den Haag nam het grondgebied van de gemeente Wassenaar in 1884 af. In 1907 ging in verband met de aanleg van een spoorlijn wederom een deel van het zuidelijk territoir naar Den Haag. In 1966 vond ten slotte nog een grenswijziging met de gemeente Leiden plaats. Wassenaar moest toen een deel van de in het noordoosten van de gemeente liggende Stevenshofjespolder (zie 2.2) inleveren.

Op 1 januari 1992 telde de gemeente Wassenaar 26.218 inwoners. De totale oppervlakte bedraagt 50.74 km². Daarmee komt de bevolkingsdichtheid op 517 inwoners per km² landoppervlak. De gemeente omvat de kernen Wassenaar, De Pan (ged.) en Maaldrift. Vanaf het begin van de 20e eeuw ontstonden er verschillende villaparken in Wassenaar: Groot Haesebroek/Oud Wassenaar, De Kieviet, Kievietsduin, Rijksdorp, De Drie Papegaaien, Nieuw Wassenaar/Teilingerhorst en Clingenbosch. De laatste twee zijn geen exclusieve villaparken, maar ze dragen meer het karakter van een middenstandswijk. In de jaren '20 verschenen middenstandswijken zoals Den Deijl en Deijleroord. De wijken Kerkehout en Oostdorp worden gekenmerkt door sociale woningbouw.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

2.1. Bodem en reliëf

De pleistocene basis van Zuid-Holland ligt bij Wassenaar op een diepte van ongeveer 16 m. Daarop is het basisveen gevormd. Door de toenemende invloed van de zee en getijde-rivieren werd een dikke laag zand en zeeklei afgezet. Zo'n 3500 à 4000 jaar geleden werden de eerste grote strandwallen (evenwijdig aan de kust lopende zandruggen) gevormd, onder andere op hedendaags Wassenaars grondgebied. Via zeegaten hield de zee toegang tot een zeer groot gebied daarachter; in vele Zuidhollandse droogmakerijen liggen dan ook klei-afzettingen uit die tijd aan de oppervlakte. Toen zo'n 2500 jaar geleden deze strandwallenkust opnieuw vrijwel werd gesloten, stagneerde de zand- en klei-afzetting en werden de omstandigheden voor veenvorming gunstiger. De strandwallen (Oostdorp-Duinhorst, Maaldrift-Duindigt en Voorschoten-Leidschendam) zijn bij een relatief steeds hogere zeestand ontstaan en ze liggen dan ook hoger naarmate ze jonger zijn en noordwestelijker liggen. De tussengelegen strandvlakten liggen daardoor ook steeds hoger en zijn dus droger. Zo ligt de strandwal van Leidschendam-Voorschoten op een hoogte van 0 m NAP; bij De Kieviet ligt de vlakte op ongeveer 1,1 m NAP. Sinds ongeveer 900 jaar geleden werden geen strandwallen meer gevormd en ontstond het huidige jonge duingebied. Het zand hoopte zich aan de stranden op en door verstuiving ontstonden, tot nog in deze eeuw toe, jonge duinen. Ook op de bestaande wallen zijn wel duintjes ontstaan. Een deel van de met veen overgroeide strandvlakten is eveneens met duinzand overstoven. De gronden bestaan uit kalkrijk, leemarm, matig fijn duinzand. Het overstoven gebied is reliëfrijk en kent hoogten variërend van 2.5 tot 30 m + NAP. De grondwaterstanden zijn diep tot zeer diep. In de jonge duinen tussen Den Haag en Wassenaar liggen enkele valleien waar de grond is geëgaliseerd. Door de teelt van cultuurgewassen is het zand ontkalkt. Het zuidoostelijke deel van Meijendel is plaatselijk geëgaliseerd. Hier liggen vlakvaaggronden die tot ca. 60 cm zijn ontkalkt, naast kalkhoudende duinvaaggronden. Oorspronkelijk hebben deze gronden hogere grondwaterstanden gehad. Als gevolg van wateronttrekking door de drinkwatermaatschappijen is de grondwaterstand de laatste 75 jaar echter sterk gedaald, waardoor de gronden nu te droog zijn voor akkerbouw. Landinwaarts, parallel aan de jonge duinen, liggen zoals gezegd enkele reeksen oudere strandwallen. Hierop zijn de Oude Duinen ontstaan. Veel Oude Duinen zijn echter afgegraven of door de tijd heen afgevlakt. Alleen op de strandwallen bij Wassenaar zijn nog wat duinen aanwezig, al hebben ook deze veel van hun oorspronkelijk reliëf verloren. De Oude Duinen en strandwallen liggen 1 tot 4 m boven NAP. Ze bestaan uit leemarm, matig fijn zand, dat tot op grote diepte is ontkalkt. Bij Wassenaar, waar de hoogteverschillen 1 à 5 m bedragen, liggen kalkloze vlakvaaggronden en kalkloze duinvaaggronden.

De strandvlakten, langgerekte depressies met een zwak golvend reliëf, liggen tussen 0.5 m boven en 0.5 m beneden NAP. Tussen Wassenaar en Scheveningen bestaan ze uit een dikke laag matig fijn zand, dat tijdens en na de afzetting is ontkalkt. Hier liggen nu vlakvaaggronden en beekeerdgronden. Doordat de meest westelijke strandvlakte wat hoger is, is deze wat beter ontwaterd dan de wat meer oostelijke. Op de strandvlakte ten oosten van Wassenaar is (riet- en) zeggeveen gevormd. De strandvlakte ten zuiden van de Oude Rijn is met een minder dan 40 cm dikke laag zand bedekt. Dit zand is deels opgebracht en deels opgestoven. Op de strandvlakte liggen enkele smalle, langgerekte, onduidelijke ruggetjes die op strandwallen lijken. De zandlaag op het veen is hier 30 tot 70 cm dik. Al

deze veen- en zandgronden hebben in de winter hoge grondwaterstanden. Tegen de strandwallen van Wassenaar aan is de ontwatering wat gunstiger. Ten zuiden van de Oude Rijn liggen op ca. 0 tot 1.5 m beneden NAP zavel- en kleigronden. Deze lagere gronden ten noorden van het dorp Wassenaar maken deel uit van het mondingsgebied van de Oude Rijn, waar tijdens overstromingen slib en zand werd afgezet. Parallel hieraan ligt het overgangsgebied van de kleigronden langs de Oude Rijn naar de achterliggende veengronden. De veengebieden liggen laag t.o.v. het polderpeil en worden gekenmerkt door lange, vaak smalle percelen, die gescheiden zijn door sloten. De veengronden liggen 1.25 tot 2 m - NAP. Het veenpakket is 2 à 4 m dik. Binnen de invloedssfeer van de Oude Rijn en zijn vertakkingen ontstond bosveen en eutroof broekveen. Waar het rivierwater de veenvorming minder beïnvloedde, werd overwegend riet- en zeggeveen gevormd, zoals bij Wassenaar het geval is.

2.2. Afwatering

De polders binnen de gemeente Wassenaar vallen onder het Hoogheemraadschap van Rijnland. Slechts het oostelijke en noordelijke deel van de gemeente behoort tot het poldergebied. Het overige deel bestaat uit duin- en bosgronden (zie 2.1) waar hier en daar (Groot-Haesebroek, De Kieviet) bemaling plaatsvindt. De gemeente telt zeven polders: de Ruijgelaanse en Zonneveldspolder, de Oostdorper en Huis-ter-Weer Polder, de Ommedijkse Polder, de Stevenshofjespolder, de Papenwegse Polder, de Zuidwijkse Polder en de Duivenvoordse-Veenzijdse Polder. De eerste drie polders malen op de Wassenaarse boezem, de andere vier op de Westvlietboezem, ten westen van de Trekvliet.

De Ruijgelaanse en Zonneveldspolder bestaat uit drie afzonderlijk gelegen delen: de Kokshoornpolder (100 ha), de Ruijgelaanse polder (41 ha) en de Zonneveldse polder (28 ha). De delen worden bemalen door respectievelijk een electromotor met centrifugaalpomp, twee stalen windmolens en één stalen windmolen. Halverwege de 20e eeuw was het nog de enige polder binnen de gemeente Wassenaar die (mede) over motorbemaling beschikte. De andere polders maakten toen gebruik van windmolens en schepradwatermolens. In 1881 werden ongeveer 12 ha buiten de poldergrens gelegen gronden langs de noordwestzijde van de Wassenaarse watering in bemaling genomen. Deze percelen werden grotendeels reeds in 1868 ingepolderd en loosden hun water via een staartmolentje op de boezem. De polder heeft een vijftal grondduikers: drie onder de Kaswatering door, één in de Broeksloot en één in de vaart langs Torenvliet. Begin-20e eeuw werd de polder nog bemalen door een windschepradmolen. Deze stond bij de grensscheiding met de gemeente Valkenburg op de noordwestelijke oever van de Kaswatering, waarop hij uitsloeg.

De Oostdorper- en Huis-ter-Weerpolder (70 ha) bestaat uit twee delen: de Oostdorperpolder en de Huis-ter-Weerpolder. Elk der delen wordt bemalen door een stalen windmolen. Het deel van de polder ten noordwesten van de Wassenaarse watering vormde vroeger de Oostdorperpolder. Het deel ten zuidoosten van de watering was de Huis-ter-Weerpolder. Beide polders stonden op zichzelf en hadden een eigen op de Wassenaarse Watering uitslaande molen. Toen in 1815 de molen van de Huis-ter-Weerpolder afbrandde, werd geen nieuwe molen gebouwd, maar werd de polder met een grondduiker in de Wassenaarse watering verbonden met de Oostdorperpolder. Aan het begin van de 20e eeuw werd de polder nog bemalen door een windschepradmolen. Deze stond nabij de in 1815 geplaatste

grondduiker aan de noordwestelijke oever van de Wassenaarse Watering waarop hij uitsloeg. Zowel de Oostdorper- als de Huis-ter-Weerpolder wordt over de gehele lengte doorsneden door een hoofdmolensloot van waaruit toevoersloten naar de molen voerden. De hoofdmolensloten worden onder de boezemvaarsloten door geleid door middel van grondduikers.

Het grootste deel van de Ommedijkse Polder (ca.180 ha) wordt bemalen door een electromotor met centrifugaalpomp. Een tweede electromotor met een centrifugaalpomp bemaalt het overige deel (5 ha) van de polder. Halverwege de 20e eeuw beschikte de polder over een zogenaamde Amerikaanse windmolen. Van het zuidwesten naar het noordoosten wordt de polder in twee ongeveer even brede stukken gedeeld door de Korte Watering. Deze mondt met een sluis in de Hoge Rijndijk uit in de Rijn. Een stukje van de Doleindsloot, ten noordwesten van de Korte Watering, is boezemwater en diende tot voorboezem van de poldermolen. Het overige deel van de Doleindsloot was afgedamd. De polder werd begin 20e eeuw nog bemalen door een windschepradmolen. Deze stond aan de Doleindsloot in het noordwestelijke polderdeel en sloeg uit op de Korte Watering. De molensloot doorsnijdt het noordwestelijke polderdeel van het zuidwesten naar het noordoosten en streek langs de molen. Een zijtak uit het zuidwestelijke deel wordt met een grondduiker onder de Korte Watering doorgevoerd.

De Stevenshofjespolder (150 ha), grotendeels gelegen binnen de gemeente Leiden, beschikt over een schepradmolen, de Stevenshofjesmolen. De in 1797 gebouwde molen is nog in vol bedrijf en wordt tevens verhuurd als weekendverblijf. Tot 1 juli 1966 stond de molen op grondgebied van de gemeente Wassenaar. Tengevolge van een grenswijziging (zie hoofdstuk 1) kwam de molen binnen het territoir van Leiden te staan. De polder wordt van het zuidwesten naar het noordoosten ongeveer middendoor gedeeld door de Veenwatering. De beide door de Veenwatering afgesneden polderdelen worden verbonden door een grondduiker. De windmolen staat in het midden van de polder aan de Veenwatering, waarop hij uitslaat. De polder wordt niet mechanisch bemalen. Aan weerszijden van de Veenwatering leiden zowel uit het noordoosten als uit het zuidwesten molensloten naar de molen.

De Papenwegse polder (290 ha), gesticht in 1626, wordt bemalen door een electromotor met vijzel. Halverwege de 20e eeuw maakte de polder nog gebruik van een schepradwatermolen. Behalve het hoofdgedeelte omvat de polder nog twee blokken gronden ten zuidoosten van de Dobbewatering. Het grootste, noordelijke blok wordt door de Oranjewetering in twee ongelijke delen gesneden. Een grondduiker onder de Oranjewetering door en een onder de Dobbewatering door zorgen voor de verbinding van de verschillende polderdelen. Het kleinere, zuidelijke blok wordt eveneens door een grondduiker onder de Dobbewatering door met het hoofdgedeelte verbonden. De polder wordt van het zuidwesten naar het noordoosten doorsneden door de spoorweg Den Haag - Leiden. Onder deze spoorweg, welke overigens buiten de gemeente Wassenaar loopt, bevinden zich duikers. Begin-19e eeuw vond de bemaling nog plaats door een windschepradmolen. Deze stond aan de Dobbewatering in het noordelijke deel van de polder. De hoofdwaterleidingen werden hoofdzakelijk gevormd door twee molensloten, die, ongeveer evenwijdig aan elkaar, het hoofdgedeelte van de polder van zuidwest naar noordoost doorsnijden en verder uit een drietal dwarssloten die deze in het noordelijke polderdeel verbinden en toegang gaven tot

de molen. Waterinlating kon, behalve door het openzetten van de molenwachtdeur, plaatshebben door een drietal inlaatduikers.

De Zuidwijkse Polder (73 ha) wordt over de gehele breedte door een tweetal uit de Veenwatering noordwestwaarts opschietende boezemvaarsloten doorsneden. De meest noordoostelijke geeft toegang tot de gronden van het Huis Zuidwijk. Onder de vaarsloten bevinden zich grondduikers.De polder wordt bemalen door een electromotor met vijzel. De schepradwatermolen is buiten gebruik. Deze molen, de Zuidwijkse molen, werd ca. 1815 gebouwd en ligt aan de Veenwatering, waarop hij uitsloeg, ten oosten van het Huis Zuidwijk. De polder is op mechanische bemaling over gegaan toen de molen na een roedebreuk in 1960 buiten bedrijf werd gesteld. Op 2 september 1972 brandde de molen uit, maar werd in 1976-77 weer maalvaardig gerestaureerd. Tegenwoordig wordt de molen regelmatig op vrijwillige basis bediend en is tevens verhuurd als weekendverblijf. Een watergang verbindt de Molenwatering met de molen.

De Duivenvoordse-Veenzijdse Polder (874 ha) bestaat uit vier delen, namelijk de Veenzijdse Polder, de Duivenvoordse Polder, de Raaphorsterpolder en de Fluitpolder. De polder is in 1878 ontstaan toen de vier aan elkaar grenzende polders onder één bemaling werden gebracht. Voor gemeenschappelijke rekening werd toen een stoomgemaal gesticht. Het nieuwe stoomgemaal stond in het midden van de polder ongeveer ter plaatse van de vroegere windmolen van de Duivenvoordse polder. Het gemaal sloeg uit op de Dobbewatering. Tegenwoordig wordt de polder bemalen door een electromotor met centrifugaalpomp. De **Veenzijdse Polder** was de meest westelijke van de vier verenigde polders. Deze werd bemalen door een schepradwindmolen, die in het midden van de polder aan en ten zuidwesten van de Veenwatering, waarop hij uitsloeg, stond. Het water werd hoofdzakelijk naar de molen gevoerd door een kronkelende molentocht. Deze in het noordwestelijke deel van de polder gelegen tocht liep ongeveer evenwijdig aan de Veenwatering en werd door grondduikers onder de vaarsloten doorgevoerd. Vanuit die molentocht voerde een hoofdmolentocht in zuidoostelijke richting, met een grondduiker onder de Veenwatering door, naar de molen. In het verlengde daarvan lag voorts de tocht die het water van het zuidoostelijke polderdeel, met name ook van de Schenk, aanvoerde. In totaal lagen er 11 grondduikers in de tochten. De **Raaphorsterpolder** omvatte de poldergronden behorende tot en rond het buitengoed Raaphorst. De bemaling vond plaats door een windschepradmolen. Deze stond aan de zuidoostelijke grens en sloeg uit op de Veenwatering. De molentocht liep met grondduikers onder een tweetal boezemvaarten door. Deze boezemvaarten komen uit de Veenwatering en geven toegang tot het Huis Raaphorst en de Horstwoning. De eerste vaart omsluit een deel van de onmiddellijk ten oosten van het huis gelegen gronden. Deze gronden maakten vroeger deel uit van de polder, waarop zij afwaterden. De **Duivenvoordse Polder** behoorde tot het gebied van de Dobbewatering, die het van het zuidwesten naar het noordoosten doorsneed. Vanuit de Dobbewatering schieten, vooral zuidoostwaarts, een aantal boezemvaarsloten op, die de polder in een aantal gelijke delen verdelen. De delen worden verbonden door grondduikers. De polder werd door een windschepradmolen bemalen. De molen stond ongeveer in het midden van de polder aan de Dobbewatering, waarop hij uitsloeg. De **Fluitpolder** was in zijn geheel gelegen in de gemeente Veur (sinds 1938 onderdeel van Leidschendam) en zal hier dan ook niet verder worden behandeld. De waterlopen van de vier verenigde polders zijn, bij het in gebruik nemen van het stoomgemaal, met elkaar in verbinding gebracht. Bij de invoering van de stoombemaling zijn de windmolens van de vier vroegere polders komen te vervallen.

3. GRONDGEBRUIK

3.1. Ontginning en agrarisch grondgebruik

De ontginningen en verkavelingen, die heden ten dage plaatselijk nog op de strandwallen worden aangetroffen, dateren uit de periode van de 7e tot de 11e eeuw. Bij de ontginning overheerste vrijwel overal een blokvormige verkaveling. Dit geldt niet alleen voor de strandwallen, maar ook voor de later ontgonnen strandvlakten. Op de strandvlakten komt echter soms ook een strookvormige verkaveling voor. De ontginningen van de hogere gronden vonden plaats binnen het hofstelsel. De koning en later de keizer gaven gebieden, hoven of curtes genoemd, aan edelen in leen uit. De hoven bestonden uit een stuk grond met een hoofdboerderij en een aantal bijbehorende pachtboerderijen, waarop horigen werkten. Door de ontginning verdween langzaam maar zeker het aanwezige bos. Op de wallen ontstonden de nederzettingen, geflankeerd door akkerland en vrij grote heidevelden. Aan het eind van de 13e eeuw was vrijwel al het bos van de strandwallen verdwenen. Geleidelijk aan werden ook de lage natte strandvlakten tussen de strandwallen ontgonnen en als weiland ingericht. Zo werd het binnenduinlandschap vrijwel geheel van zijn bos beroofd. Vanaf de 16e eeuw begon echter de aanleg van de buitenplaatsen. Dit leidde op de toenmalige heide- en akkergronden op de strandwallen op grote schaal tot herbebossing. Terwijl zo tussen de 15e en de 19e eeuw de hogere wallen grotendeels met bomen werden beplant, bleven de lager gelegen vlakten grasland.

Met name sedert de jaren '20 van de vorige eeuw werden pogingen in het werk gesteld lage vlakten in de duingebieden productief te maken. Op verschillende plaatsen werden ontginningen uitgevoerd en kwamen duinboerderijen tot ontwikkeling. Binnen de gemeente Wassenaar werden zo onder meer Meijendel, de Bierlap en de Pan van Persijn (grotendeels onder gemeente Katwijk) in cultuur gebracht en verkaveld. Er werden aardappelen en granen geteeld, terwijl verder ook veeteelt (m.n. schapen) werd uitgeoefend. Op den duur bleken de duinboerderijen niet te kunnen renderen en gingen de meeste ten onder. De bedrijven op en rond de Bierlap en Meijendel - waaronder de Duindal Hoeve - werden opgegeven in het derde kwart van de 19e eeuw, maar resten van de ontginningen zijn tot op heden herkenbaar. De boerderij van Meijendel en de bijgebouwen zijn bewaard gebleven en hebben thans, als onderdeel van een wandelgebied, een functie in de recreatieve sfeer. Meijendel maakt tevens deel uit van het waterwinningsgebied van Den Haag.

Omstreeks 1850 leefden de inwoners van Wassenaar hoofdzakelijk van de landbouw. Er werd voornamelijk veeteelt bedreven, in latere jaren ook bloembollenteelt en wat tuinbouw. Omstreeks 1870 werden Kijfhoek, Bierlap en Ganzenkil gedeeltelijk bebost. Het oosten en noorden van de gemeente bestond hoofdzakelijk uit grasland. Aan de voet van de duinen werden bollen geteeld. Er werden daarnaast ook granen (± 45 ha in 1870) en handelsgewassen gezaaid. Aardappelen besloegen in 1870 een oppervlakte van 245 ha. Zo omstreeks de jaren '80 van de vorige eeuw werden belangrijk meer varkens gehouden ten gevolge van een overvloedig aanbod aan voedergraan voor veevoer door de invoer van Amerikaans graan. Tegen de eeuwwisseling werd de behoefte aan melk voor stedelijke consumptie groter. In verhouding tot de afzet van kaas werd de levering van consumptiemelk steeds belangrijker. Bovendien kon de produktie van zowel melk als varkens worden opgevoerd dankzij de zo ruime voorziening met veevoeder.

Aan het begin van de 20e eeuw was nog steeds een niet onaanzienlijk deel van de beroepsbevolking (39.5%) werkzaam in de landbouw. De landerijen bij de buitenplaatsen verschaften de lokale bevolking werk. In de eerste decennia van de 20e eeuw telde Wassenaar ongeveer 55 grote boerenbedrijven. Deze lagen verspreid over de gemeente. Op enkele daarvan werkten bollenboeren, maar op de meeste werd voornamelijk veeteelt bedreven. De boeren bezaten gemiddeld 40 koeien. Het waren over het algemeen welvarende bedrijven, die gehuisvest waren in grote stenen boerderijen. De verkoop van melk was de voornaamste bron van het bedrijfsinkomen. Toen in deze tijd de prijs van melk slecht bleef, gingen veel boeren over op kaasmakerij. De prijzen van kaas waren in vergelijking met die van melk heel wat beter. Omstreeks deze tijd begon Wassenaar echter ook aan de transformatie van plattelandsgemeente, bestaande uit een kleine dorpskern met daaromheen uitgestrekte landerijen en landgoederen, tot een welvarend villadorp (zie hoofdstuk 5). Rond 1910 verdwenen grotendeels de bossen bij de Kleine Pan en Groot Berkheide. Voor het boscomplex tussen Rijksdorp en De Pan van Persijn, dat dateerde van voor 1850, kwam de bollencultuur in de plaats. Rond 1930 kwam er evenwel nog weer wat bos bij in de omgeving van Duinrell. Buiten de jonge duinen waren de veranderingen minder groot, behalve dan de bossen die omstreeks 1930 min of meer intensief bebouwd werden (de Kieviet, hoek Buurtweg-Landscheidingsweg, aan de Wittenburgerweg, ten noorden van de Paauw) (zie hoofdstuk 5). Vermeldenswaard is nog het verdwijnen van de bospercelen van Zuydwijk aan de kant van Maaldrift.

Halverwege de 20e eeuw was de landbouw in de gemeente Wassenaar nog maar van geringe betekenis. In 1947 werkte nog slechts 8.8% van de beroepsbevolking in de landbouw. In 1949 was 26% (± 360 ha) van de totale oppervlakte van de gemeente Wassenaar in gebruik voor agrarische doeleinden. Ruim 90% hiervan was blijvend grasland. De bollenteelt maakte in dat jaar 5.4% van de totale oppervlakte cultuurland uit. Het veebedrijf was vrijwel geheel gericht op de melkproduktie, die aan de Coöperatieve Melkafzet Centrale werd geleverd en vandaar aan de fabrieken in o.a. Wassenaar zelf (Melkfabriek Menken aan de huidige Menkenlaan), Den Haag (de Sierkan), Leiden en andere plaatsen in de omgeving.

De veestapel heeft in de oorlogsjaren een gevoelige klap gekregen. In 1940 telde de gemeente nog 2845 runderen, in 1949 waren dat er 2494. De varkensstapel, die voor de Tweede Wereldoorlog ook van enige betekenis was, was eveneens afgenomen. In 1940 telde men 84 varkens per 100 hectare cultuurgrond, in 1949 bedroeg dit aantal 59 varkens per 100 hectare cultuurgrond (797 varkens in totaal). Naast runderen en varkens werden er in Wassenaar in 1951 nog 600 schapen gehouden. Voor de Tweede Wereldoorlog waren dit er nog geen 500. Het aantal hoenders is na de oorlog sterk teruggelopen. In 1940 telde de gemeente nog 17.976 hoenders, in 1949 slechts 6606. Eind jaren '50 leefde niet meer dan 5% van de bevolking van Wassenaar van de landbouw. Wassenaar heeft zijn agrarisch karakter dus verloren. Het heeft geheel het karakter van een woonforensengemeente gekregen.

3.2. Niet-agrarisch grondgebruik

Tijdens de Gouden eeuw vond er in deze landstreken een ongekende groei plaats in handel, scheepvaart en nijverheid. De bevolking nam snel in aantal toe, hetgeen ertoe leidde dat

de steden meermalen moesten worden uitgebreid. Het zand dat hier voor nodig was haalde men uit de duinen. Ook werden strandwallen afgezand. In de eerste helft van de 20e eeuw vonden nog afzandingen plaats ten behoeve van wegen- en woningbouw, dijkaanleg, enz. Daarnaast werd de binnenkant van de jonge duinen onder Wassenaar afgezand om het voor de bollenteelt geschikte areaal uit te breiden.

Binnen de gemeente bevinden zich verschillende recreatieterreinen. Deze bestaan uit verschillende bossen en buitenplaatsen. Het complex van De Horsten is het grootst. Daarnaast zijn er verschillende kleinere terreinen zoals de Paauw, Backershagen, Rust en Vreugd, Clingendaal, etc. Het duingebied Meijendel vormt een wandelgebied. Door de wereldcrisis in 1929 kreeg ook Wassenaar te maken met het verschijnsel werkloosheid. Om het percentage werklozen zo klein mogelijk te houden overwoog de gemeente in 1931 de aankoop van circa 56 ha duingrond om een duinpark te stichten. Het voorstel vond bij de raad algehele goedkeuring waarna men met de bouwgrondmaatschappij Meijendel en de N.V.Müller & Co ging onderhandelen over de aankoop van gronden. Het landgoed Duinrell onderscheidt zich als een duidelijk attractiepunt voor dagrecreatie en kamperen. Daarnaast bevinden zich binnen Wassenaar nog Duindigt met zijn renbaan en het sportveldencomplex en de Wassenaarse Slag. Dit laatste is met zijn strand wel het grootste en drukste recreatiegebied van de gemeente. Het dierenpark Wassenaar, dat in 1938 door P.W. Louwman werd gesticht op het voormalig landgoed Oud Clingendael, is in de jaren '80 gesloten.
Bij de Roggewoning zijn hockeyvelden van twee verenigingen aangelegd voor 1945.
Bij Groenendaal was naast Renbaan Duindigt een wielerbaan. Op de Amonsvlakte is een tennisvereniging gevestigd, waarvoor C.Brandes in 1938 een clubhuis ontwierp.

Naast hun recreatieve funktie werden de duinen van Wassenaar ook gebruikt als drinkwaterwinningsgebied voor een groot gedeelte van de Randstad. De duinen bij Wassenaar zijn sinds het midden van de vorige eeuw in gebruik van de Haagse Duinwaterleidingmaatschappij. In 1874 startte deze maatschappij in Meijendel. Dit is een duinvallei ten noorden van Den Haag en ten westen van de bebouwing van Wassenaar. In 1925 werden Meijendel en de nabijgelegen ontginningen van Kijfhoek en Bierlap onteigend ten behoeve van de waterwinning.

Vanaf het eerste decennium van de 20e eeuw werd de bebouwing uitgebreid. Verschillende landgoederen werden getransformeerd tot villawijken. Daarnaast werd er in latere jaren echter ook gebouwd voor de minder welgestelden, waardoor ook wijken met voornamelijk sociale woningbouw ontstonden (zie hoofdstuk 5).

3.3. Visuele karakteristiek

Aan de zeekant bevindt zich tussen de zee en de duinen een omvangrijk, vlak, zeer open strandgebied. Het beeld wordt enerzijds bepaald door de zee en anderzijds door een hoogopgaande duinenrij. De duinen vormen een op kleine schaal zeer reliëfrijk gebied. De Pan van Persijn vormt met zijn hoge bomen een beelddragend element in het duingebied. Langs de binnenduinrand bevinden zich verschillende bollengebieden op afgezande duinen. Ten oosten van de weg naar Katwijk bevinden zich verschillende bollengebieden met bebouwing en erfbeplanting. Ook liggen hier de kampementen van het vliegveld Valkenburg. Langs Rijksdorp is sprake van een dichte beplanting. In noordoostelijke richting wordt

het zicht op de open Ommedijkse Polder belemmerd door de beplanting van Maaldrift en de Hogeboomse Weg. In de Ommedijkse Polder is de opgaande beplanting rond een hoge puinstortplaats overigens opvallend. Iets oostelijker zijn op de achtergrond de flats van Leiden zichtbaar. De zuidwestzijde wordt visueel sterk bepaald door de flats van Voorschoten. De rijksweg A44 en de bossen van het landgoed Zuydwijk in het oosten zijn eveneens beeldbepalend. Ten zuiden van de rijksweg liggen op de uitlopers van een belangrijke strandwal de Zuidwijkse en Papenwegse Polder. Dit is een tamelijk open, vlak graslandgebied. Centraal door de polder loopt de Veenwatering, waarlangs twee voor het beeld belangrijke molens zijn gelegen: de Zuidwijkse en de Stevenshofjesmolen (zie 2.2). Ten zuiden van de Papeweg bevindt zich een vrij besloten weidegebied. Langs de Papeweg loopt zware beplanting. Nabij Zuidwijk bevinden zich enkele boerderijen uit de eerste helft van de 18e eeuw. Deze boerderijen liggen op enige afstand van de weg, op de grens van zand- en veengronden. De Veenzijdse polder is te karakteriseren als een tamelijk open graslandgebied met brede wateringen en begrensd door randen van hoogopgaand loofhout. In het oosten vallen afwisselende boscomplexen en de spoorlijn op. Aan de zuidzijde wordt het visuele beeld vooral bepaald door de hoogbouwflats aan de rand van Mariahoeve en aan de zuidwestzijde door de bebouwing van Leidschendam.

Kenmerkend voor het 'buitenplaatsenlandschap' in het zuidwesten van de gemeente is de aanwezigheid van opgaand bos op de droge strandwal- en duin-gronden en het voorkomen van elzenbossen, hakhoutpercelen en grasland op de vochtigere gronden van de strandvlakten. Bijzonder rijk en talrijk de buitenplaatsen, landhuizen en villa's binnen de gemeente, die hierdoor landelijke bekendheid geniet. Typisch voor Wassenaar zijn ten slotte de vele lommerrijke lanen met hun flankerende ruiterpaden die zich langs en tussen de villaparken en buitenplaatsen doorslingeren.

4. INFRASTRUCTUUR

4.1. Landwegen

Het wegenpatroon binnen de gemeente Wassenaar heeft zich ontwikkeld tot een netwerk van evenwijdig aan de hoofdstructuur van het landschap en haaks hierop getraceerde wegen. Over de strandwalllen kwamen al in een vroeg stadium belangrijke wegen te lopen. De belangrijkste weg binnen de gemeente, de Rijksstraatweg is midden over de tweede strandwal getraceerd ter plaatse van een al heel oude landweg. De huidige Rijksstraatweg had oorspronkelijk een enigszins slingerend beloop en bestond bovendien op verscheidene plaatsen uit meerdere, dicht naast elkaar gelegen wegen. Die parallelwegen zijn waarschijnlijk ontstaan op plaatsen waar de hoofdweg tijdelijk onbegaanbaar was geworden. De verbinding Wassenaar - Den Haag via de Buurtweg is het oudst, maar deze heeft nu niet veel betekenis meer. De Buurtweg ligt op de grens tussen eerste strandvlakte en strandwal. De tussen de strandwallen gelegen lagere gebieden waren vaak zeer moeilijk begaanbaar. In de Middeleeuwen werden enkele dammen door deze lager gelegen gebieden aangelegd. Deze kwamen haaks op de strandwallen te liggen. Dit zijn onder andere de Lange Kerkdam, de Korte Kerkdam (de huidige Rust en Vreugdelaan) en de Stoep (Stoeplaan).

Halverwege de vorige eeuw lag het dorp Wassenaar vrij geïsoleerd. De dorpskern werd doorsneden door een klein aantal wegen en paden en had geen goede aansluiting op het spoor- en waterwegennet. De rijksweg Den Haag - Haarlem over Leiden liep op enige afstand van de kern en kon via de Lange Kerkdam bereikt worden. De weg Den Haag - Leiden werd rond 1800 op initiatief van één der buitenplaatsbezitters, mr. A.P.Twent, minister van Waterstaat onder Koning Lodewijk Napoleon, bestraat. Voordien werd deze weg de 'Zandzee' genoemd. Dit geeft al aan hoe de toestand van deze verbinding was. Buiten de kern liepen slechts enkele openbare wegen door de gemeente. Naar het zuiden liep de Schouwweg met in het verlengde de Buurtweg, naar het noorden de Katwijkse weg met een aftakking naar het strand en tenslotte in oostelijke richting de Papeweg naar Voorschoten. Het netwerk binnen de kern bestond oorspronkelijk slechts uit de Zuidstraat (de huidige Langstraat), de Weststraat (de Gang), de Ooststraat (de Schoolstraat) en de Berkheistraat. Deze kwamen alle uit op het Plein. De Zuidstraat werd doorsneden door de Heerweg (Kerkstraat en Achterweg). Om een grotere eenheid tussen de verschillende landgoederen te creëren, ontwierp C.A.E.Petzold in de periode 1854-'59 een deels nog bestaande zgn.'Umfahrungsweg' langs alle landgoederen en de diverse bezienswaardigheden. Tot ver in de 19e eeuw bestond het grootste deel van Wassenaars wegennet uit zandwegen. Daarnaast waren er een paar met puin verharde wegen en zelfs een enkele weg die met klinkers bestraat was. De zand- en puinwegen waren vaak moeilijk begaanbaar. Het Plein en een deel van de Zuidstraat werden het eerst bestraat, namelijk in de 17e eeuw. De Lange Kerkdam, de Schouwweg, de Buurtweg, de wegen in de kern van het dorp, de wegen haaks op de Rijksstraatweg en de Schouwweg en de enkele zeer kronkelende wegen in de duinen naar Meijendel, Kijfhoek en Bierlap waren halverwege de 19e eeuw nog onverhard. Regenval maakte ze vaak onbegaanbaar en in de zomer had men bij droog weer te maken met overstuiving van de wegen door duinzand. De Schouwweg en de Buurtweg werden in 1856 tot een puinweg opgewaardeerd. Eind-19e eeuw zijn de Kerkdam en de Schouwweg bestraat. De meeste andere wegen kenden inmiddels een grindbedekking. De

duinwegen waren nog altijd, behalve de in de tussentijd met grind verharde weg door de Wassenaarse Slag, zandwegen.

Pas in de jaren '20 van deze eeuw werden de Wassenaarse wegen op grote schaal verhard. Aan het begin van de 20e eeuw zijn ook de meeste wegen naar en rond Meijendel en Kievietsduin bestraat. Omstreeks deze tijd worden ook veel buitenplaatsen omgezet in villawijken. Bestaande wegen op de terreinen werden verbeterd en verhard, en een enkele weg (de Konijnenlaan) werd opnieuw gerooid. In de jaren 1921-'23 ontwierp J.Mutters een stedebouwkundig plan, waarin werd beoogd dat vrijwel de gehele gemeente, inclusief landgoederen als De Horsten, werd ontsloten door een stratennet. De hoofdaanleg van de verschillende wijken was vaak symmetrisch opgezet en voorzien van ruime lanen, plantsoenen en pleinen, verbonden via een vloeiend lopend stratenpatroon. Toen het plan in 1935 wettelijk moest worden herzien, werd na advies van W.Dudok het uitbreidingsplan drastisch ingesnoerd. Nu herinneren enkele doodlopende wegen in De Kieviet er nog aan dat Mutters een verdere uitbreiding van de wijk voor ogen heeft gestaan.

Met het onderhoud van de wegen was het vaak slecht gesteld. Hierin kwam in de loop van de jaren '20 verandering toen beheer en onderhoud van de in de villaparken gelegen wegen steeds meer door de exploitatiemaatschappijen werden overgedragen aan de gemeente. Omstreeks 1940 waren vrijwel alle voormalige grindwegen bestraat. In het wegenplan van de gemeente Wassenaar zijn dus in de loop der jaren eigenlijk slechts lokale uitbreidingen opgetreden. Er zijn bij de bouw van de villaparken en bij de uitbreiding van de bebouwing weliswaar talrijke nieuwe wegen aangelegd en oude verbeterd, maar deze hadden slechts plaatselijk belang. Anderhalve eeuw geleden kende Wassenaar, evenals nu, slechts enkele uitvalswegen, namelijk de Straatweg naar Den Haag en Leiden, de Buurtweg naar Den Haag, de Papeweg naar Voorschoten en de Katwijkse weg naar Katwijk. De Rijksstraatweg vervult een dubbele functie: het is enerzijds de uitvalsweg voor Wassenaar, anderzijds een verkeersader van nationale betekenis.

4.2. Wateren

Binnen de gemeente Wassenaar bevindt zich een aantal voor de afwatering belangrijke weteringen die de gemeente van het noordoosten naar het zuidwesten doorsnijden. Centraal door de strandvlakte ten oosten van de tweede strandwal (waarover de Rijksstraatweg loopt) lopen verschillende afwateringssloten. In het midden van de strandvlakte loopt de Scheidingswatering die de oostelijke gemeentegrens vormt. In het verlengde van deze watering ligt de Molensloot. Ten westen hiervan loopt de Veenwatering, ten oosten de Dobbewatering. De natte gronden vereisten een dicht patroon van waterlopen, met name in het middengebied tussen de Veenwatering en de Dobbewatering. Naar de strandwal toe zijn de gronden droger en kon met een grofmaziger patroon worden volstaan. Tussen de weteringen bevinden zich talrijke in noordwest-zuidoostrichting, dus loodrecht op de wateringen, lopende sloten. Meer noordelijk loopt dwars door de Oostdorper- en Huis-ter-Weerpolder de Wassenaarse Watering. Deze belangrijke afwateringssloot eindigt centraal door de strandvlakte uiteindelijk als Zijlwatering in de vijvers van Kasteel Oud Wassenaar. In de duinen liggen verschillende plassen. Deze zijn van belang voor de drinkwaterwinning. In 1925 werden Meyendel en de nabijgelegen Kijfhoek en Bierlap ten behoeve van de

waterwinning onteigend. Er werden toen sprangen en kanalen aangelegd om het water naar de pompinstallaties te voeren.

4.3. Dijken en kaden

Dijken en kaden komen in de gemeente niet veel voor. Rond de polders en langs de weteringen liggen kaden. De duinen vormen een natuurlijke barrière tegen het water van de Noordzee.

4.4. Spoor- en tramwegen.

Vanaf 1885 heeft er vanuit Wassenaar een stoomtram naar Voorschoten gereden. Dit was een zijlijntje van de stoomtram die van Den Haag over Voorburg - Leidschendam en Voorschoten naar Leiden liep. Een geschil met de gemeente Wassenaar leidde er echter toe dat de maatschappij deze zijlijn in 1891 ophief en dat de dienst werd vervangen door een omnibus met paardetractie, die ook nog in 1910 functioneerde. In 1899 werd de N.V. Zuid-Hollandsche Electrische Spoorweg Maatschappij (Z.H.E.S.M.) opgericht, die begon met de aanleg van een lokaalspoorweg van Rotterdam naar Scheveningen en die onder Wassenaar twee haltes zou krijgen. Het gehele traject kwam in 1908 gereed. De spoorlijn voorzag waarschijnlijk in de eerste plaats in de behoefte aan recreatievervoer van Rotterdammers naar Scheveningen. Het was de eerste spoorweg met electrische tractie. Begin jaren '50 werd de spoorlijn opgeheven en werd het voormalig tracé vervangen door de Landscheidingsweg. Na de Eerste Wereldoorlog werd de electrische tramverbinding Den Haag - Wassenaar aangelegd. In 1923 kwam het traject door Wassenaar tot stand en twee jaar later de verlenging naar Leiden. Het eerste gedeelte van de electrische tramlijn in gebruik werd genomen, liep het tracé vanaf de Benoordenhoutseweg in Den Haag tot Den Deyl. Nabij de gemeentegrens met Leiden werd langs de Deijlerweg een tramremise en enkele dienstwoningen gesticht. Al in 1901 was een aanvraag voor deze trambaan ingediend. De gemeente Den Haag hield de plannen echter tegen omdat zij een versnelling van de verhuizing van welgestelden naar Wassenaar vreesde.

In de duinen bij Berkheide en in de duinen ten noorden hiervan in de gemeente Katwijk lag tot in de jaren '90 nog een smalspoor. Het spoor leidde naar het pompstation van de duinwaterleiding.

4.5. Militaire infrastructuur

Ten westen van De Kieviet en Nieuw Wassenaar bevindt zich 'De Vlakte van Waalsdorp'. De vlakte is als 'exercitieveld Oude Rijs' ook vroeger gebruikt als proefveld en voor practische oefeningen van de artillerie. In de tweede helft van de 18e eeuw zijn in dit gemakkelijk verstuivend terrein twee naast elkaar gelegen borstweringen aangelegd. Daarnaast bevindt zich op Backershagen nog een fortificatie. Verspreid over de gemeente liggen tenslotte nog enkele bunkers, o.a. bij de buitenplaatsen Zuydwyk en Clingendael. Een aantal ervan werd gedurende de Tweede Wereldoorlog onder de Duitse bezetter aangelegd als onderdeel van de zogenaamde 'Atlantikwall', de verdedigingslinie langs de

Europese westkust. De linie omvatte verder tankgrachten, betonnen muurdelen, draketandvelden en andere typen versperringen. Deeluitmakend van deze Atlantikwall liggen langs de kust onder de kust bij Wassenaar nog diverse bunkercomplexen (De Klip, Wassenaarse Slag).

In het noorden van de gemeente, in het grensgebied met Katwijk en Valkenburg, liggen delen van de Marineluchtmachtbasis Valkenburg. Het vliegveld werd kort voor de Tweede Wereldoorlog aangelegd en voorzien van een eenvoudige verdedigingslinie, waarvan een deel zich tot in de gemeente Wassenaar uitstrekte. Een groot gedeelte van de tankgracht bij Vliegveld Valkenburg en Klein Berkheide is nog intact.

4.6. Nutsvoorzieningen

Vanaf circa 1910 kwam een aantal terreinen, die voorheen deel uitmaakten van buitenplaatsen vrij, waardoor de mogelijkheid tot het ontplooien van bouwactiviteiten geschapen werd. Grote delen kwamen in handen van de N.V. Exploitatiemaatschappij Park Groot Haesebroek. Aanvankelijk werden de straatverlichting en een electriciteitscentrale in eigen beheer door deze exploitatiemaatschappij uitgevoerd. Pas in 1917 nam de gemeente de centrale over. In dat jaar werd Wassenaar aangesloten op het gemeentelijk electriciteitsbedrijf in Leiden. Vanaf 1928 heeft Wassenaar gas. In het derde kwart van de 19e eeuw werd mede onder Wassenaar een aanvoerkanaal van de Haagsche Duinwatermaatschappij aangelegd, waaruit in de volgende decennia een netwerk van zogenaamde 'spranken' ontstond. Delen van het netwerk zijn nog herkenbaar als droge (en natte) kanalen. Het pompstation stond oorspronkelijk in Wassenaar ten westen van de Vlakte van Waalsdorp, maar door grenswijzing ligt het thans onder Den Haag. In 1916 was de oprichting van de Drinkwaterleiding De Tien Gemeenten een feit. Er kwam een tweede waterwingebied in de duinen tussen Katwijk en Scheveningen, waarvoor eveneens een netwerk van kanalen werd gerealiseerd, met pompstation in Katwijk. Het eerder genoemde smalspoorlijntje behoorde aan de deze maatschappij. In 1928 werd Wassenaar aangesloten op dit drinkwaternet. In het tweede decennium van de 20e eeuw werd de straatverlichting, die voordien slecht was, verbeterd. Na 1924 vond er regelmatig uitbreiding van het openbare lichtnet plaats.

5. NEDERZETTINGEN

5.1. Algemeen

De gemeente Wassenaar omvat drie kernen: Wassenaar, De Pan (ged.) en Maaldrift. Naast deze kernen bevinden zich binnen de gemeente verschillende villaparken, zoals Groot Haesebroek/Oud Wassenaar, De Kieviet, Kievietsduin, Rijksdorp, De Drie Papegaaien, Nieuw Wassenaar/Teilingerhorst en Clingenbosch. Tegen het dorp aan liggen de wijken Den Deijl, Deijleroord en Oostdorp. De vrijliggende wijk Kerkehout bevindt zich in het zuidelijke deel van de gemeente.

Tot in de 18e eeuw groeide de bevolking nauwelijks. Daarna begon de bevolking toe te nemen. Vanaf het eind van de 18e eeuw zijn vrij nauwkeurige gegevens over de bevolkingsontwikkeling bekend. Deze zijn verwerkt in tabel 1.

Tabel 1.De bevolkingsontwikkeling van de gemeente Wassenaar in de periode 1799-1990.

jaartal	aantal inwoners
1799	1.753
1811	1.883
1822	2.044
1828	2.254
1837	2.598
1847	2.867
1860	3.073
1870	3.296
1880	3.542
1890	3.397

jaartal	aantal inwoners
1900	3.619
1910	4.078
1920	6.385
1930	13.027
1940	18.074
1950	24.184
1960	25.213
1970	27.235
1980	26.981
1990	25.955

Na 1850 is even sprake van een wat grotere groeikracht. De verklaring hiervoor kan wellicht gevonden worden in twee factoren. Enerzijds verwierf prins Frederik, de broer van koning Willem II, in de jaren '40 en '50 van de vorige eeuw een aantal uitgestrekte landgoederen in Wassenaar. Eén hiervan liet hij als woonverblijf inrichten. Dit trok personeel aan. Anderzijds kwamen in 1841 en 1847 delen van de spoorlijn Amsterdam - Rotterdam gereed. In 1841 werd de derde sectie, het gedeelte Leiden - Den Haag geopend met een halte onder Voorschoten. Een paarde-omnibus zorgde voor de verbinding met het dorp Wassenaar. Afgezien van deze korte opleving in de 50-er en 60-er jaren van de vorige eeuw, was de groei in de daaropvolgende decennia niet erg groot. In de periode 1880-1910 heeft er een betrekkelijk geringe groei in het bevolkingsaantal plaatsgevonden en tussen 1880 en 1890 is er zelfs sprake van een achteruitgang. Deze is verklaarbaar vanuit de grenswijziging met de gemeente Den Haag in 1884.

Nadat de spoorlijn Rotterdam - Den Haag - Scheveningen in 1907 was aangelegd (nu loopt daar de Landscheidingsweg) ontstonden verschillende villawijken. Het ontstaan van villawijken hield vaak verband met de aanwezigheid van stopplaatsen van de tram. Afgezien van de spoorlijn bleef tot 1910 het enige openbare vervoermiddel waar de gemeente over beschikte de paardeomnibus die het reizigersvervoer tussen de dorpskern en het station Voorschoten verzorgde. Nadien bracht de exploitatiemaatschappij een geregelde vervoersverbinding tot stand. Ingaande mei 1910 trof de exploitatiemaatschappij namelijk een regeling met de Haagse Automobiel Taxi Onderneming (HATO) met betrek-king tot een auto-omnibusdienst tussen de beide villaparken Groot Haesebroek en Oud Wassenaar met Den Haag. Ook het station van de Z.H.E.S.M. werd aangedaan.In Wassenaar had de dienst haar vertrekpunt bij het Jagershuis op de Groot Haesebroekseweg en reed in Den Haag door tot dicht bij het centrum. In 1916 startte de Wassenaarse Rijtuig Maatschappij een auto-omnibusdienst tussen Den Haag en Wassenaar. Echt snel begon de bevolking echter pas te groeien na de opening van de tramlijn Den Haag - Wassenaar - Leiden in 1923. Zo kwam het dat Wassenaar van 6385 inwoners in 1920 groeide tot 18074 in 1940.Met uitzondering van 1919 was er in de jaren 1910-1940 sprake van een blijvend vestigingsoverschot.

Wat betreft de snelheid waarmee de Wassenaarse bevolking toenam, zien we in de vier jaren tot 1 januari 1924 een gemiddelde toename van 276 inwoners per jaar. Het inwonertal bedroeg toen 8034 personen. In 1924, het eerste jaar waarin de tram een heel dienstjaar reed, steeg het aantal inwoners met 450 tot 8484 zielen. De daaropvolgende vijf jaar (1925-1930) nam het inwonertal snel toe, van 8484 naar 12.503, een gemiddelde van 804 inwoners per jaar. In de dertiger jaren tekende zich een minder snelle groei van de gemeente af met een gemiddelde toename van 631 inwoners per jaar. Ook in het aantal woningen dat in deze tien jaar gerealiseerd werd, trad een lichte teruggang op.

5.2. Kernen

5.2.1. Wassenaar

Men schat de eerste bewoning binnen de huidige gemeente Wassenaar op ongeveer 38 eeuwen geleden, toen de eerste strandwallen door de natuur waren opgeworpen. De tot op heden oudste bewijzen van menselijke bewoning in deze streek zijn in het noordelijke gedeelte van Wassenaar aangetroffen. Uit onder meer aardewerkscherven, vuursteenafslag en enkele graven blijkt dat hier al in de Vroege Bronstijd, zo'n 1800 jaar voor Christus, een nederzetting moet zijn geweest. Het dorp Wassenaar is vermoedelijk pas in de 11e eeuw ontstaan - zonder connectie met de vroegere nederzetting - op de rand van een strandwal. Het huidige dorpscentrum ligt op de derde strandwal. Wassenaar als woonplaats ontstond om de kerk, die in de 12e/13e eeuw op deze strandwal gebouwd werd. De kern van het dorp wordt van oudsher gevormd door het Plein en directe omgeving. Rond het driehoekige Plein en de aan weerszijden van de erop uitkomende straten, met name Schoolstraat, Langstraat en Gang, vestigden zich de eerste bewoners. Aan de Gang liggen nog enkele zeer oude boerderijtjes.

Tot in de 18e eeuw groeide het dorp niet bijzonder snel. In 1494 telde Wassenaar 138 haardsteden. In 1514 was dit aantal toegenomen tot 173. In 1632 stonden in de

heerlijkheden Wassenaar en Zuidwijk 172 huizen. Een eeuw later was dit aantal toegenomen tot 297 huizen en 1 korenmolen. Deze molen brandde later af. De huidige korenmolen 'Windlust' is in 1861 opgetrokken op de stenen onderbouw van de afgebrande molen. De bewoners leefden van de landbouw (teelt van rogge, gerst en vlas) en de veeteelt. De kerk met kerkhof aan het einde van het Plein bestond zeker in de 13e eeuw. Later werd het gebouw vergroot, maar tevens vele malen verwoest. Zo is de kerk waarschijnlijk al ten tijde van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten afgebrand. In 1515 is de kerk weer hersteld. Na vernieling door de Spanjaarden in 1573 werd door de Hervormde ingezetenen alleen het schip herbouwd. In 1830 is een gedeelte van het kerkhof door rasterwerk afgescheiden en ingericht als Hervormde begraafplaats. In 1939 werd de kerk naar zijn huidige vorm gerestaureerd. De Rooms-Katholieken schijnen al kort na de Reformatie een eigen gebedshuis in Wassenaar gehad te hebben. In 1724 werd de latere kerk aan de westzijde even buiten het dorp gesticht.

Halverwege de 19e eeuw beperkte de bebouwing binnen de gemeente Wassenaar, afgezien van de verspreide landhuizen en de buitenverblijven, zich tot de oude dorpskern (zie figuur 8a.). Het dorp bestond in 1850 uit één lange en vier dwarsstraten. De straten waren geregeld met huizen bezet. De huizen stonden hoofdzakelijk langs de Kerkdam, de Kerklaan en de Oostdorperweg. Tot ongeveer 1850 nam het aantal woningen gemiddeld met 1 per jaar toe. In de tweede helft van de 19e eeuw bedroeg deze aanwas gemiddeld 9 stuks per jaar. In 1849 telden de voormalige afzonderlijke heerlijkheden Wassenaar en Zuidwijk 354 huizen. Deze huizen werden bewoond door 531 huisgezinnen die een bevolking uitmaakten van 2860 inwoners. Zij vonden nog altijd vooral een bestaan in de landbouw. Daarnaast hield men zich bezig met de handel in schelpen. Te Wassenaar waren twee scholen: een dorpsschool (gesticht in 1746 aan de Schoolstraat en nog altijd aanwezig) en een kostschool voor 'jonge heeren'. Schuin tegenover de dorpsschool vindt men de uit 1612 daterende, geheel gerestaureerde, hervormde pastorie. In het dorp was ook een distributiekantoor van de brievenposterij, in 1917 opgevolgd door een postkantoor (Lange Kerkdam 2,4), maar dit is inmiddels gesloopt.

Het dorp Wassenaar was tot het eerste kwart van deze eeuw geheel gesitueerd binnen de grenzen van de meest (noord-)westelijke strandwal. In 1906 werd de voorganger van de huidige kerk, de in 1724 gebouwde Rooms-Katholieke St. Willibrorduskerk, geheel gesloopt, waarna op de oude fundamenten een nieuw Rooms-Katholiek verenigingsgebouw verrees. Vanaf 1913, toen de Wassenaarse Bouwvereniging werd opgericht, werd aarzelend een begin gemaakt met de bouw van woningen voor de lagere sociale klassen. Door de oorlogsjaren 1914-1918 kwamen verdere plannen hiertoe op een laag pitje te staan. In 1920 werd in de dorpskern een bioscoop ingericht. Na realisatie van de tramlijn Den-Haag-Leiden in 1923 kwam op verscheidene plaatsen bebouwing tot stand. Als eerste kwam het gebied ten zuiden van de oude dorpskern tot ontwikkeling: Molenplein (1919-23), Gravestraat (1923), het Burchtplein (1926) en de Prinsenweg (1928). In 1937 werd het Rijnlands Lyceum gesticht. (Arch. J.P.Kloos)

Tot voor de Tweede Wereldoorlog bleef de uitbreiding van het dorp nog altijd hoofdzakelijk beperkt tot de meest noord-westelijke strandwal (Maaldrift-Duindigt) beperkt. Na de oorlog volgde de bebouwing van de door de wallen ingesloten vlakte. De laagte tussen de noordelijke uitlopers van de strandwallen, waarover respectievelijk de Oostdorperweg en

de Rijksstraatweg getraceerd zijn, werd intensief bebouwd. Dit gebeurde volgens het uitbreidingsplan Zijlwatering. De bebouwing volgens dit plan was begin jaren '70 voltooid.

5.2.2. De Pan (ged.)

De Pan is een zeer kleine kern die gedeeltelijk in het noorden van de gemeente Wassenaar en dan nog voor het grootste deel in de gemeente Katwijk ligt. Halverwege de 19e eeuw bestond de kern uit niet meer dan enkele huizen. Omstreeks 1900 was er nog weinig verandering in deze situatie opgetreden. Kort voor de Tweede Wereldoorlog was er sprake van enige verdichting van de bebouwing, mogelijk als gevolg van de aanleg van Vliegveld Valkenburg. Tegenwoordig is het gehucht niet groter dan in 1940. De kern dankt zijn naam aan de nabijgelegen Pan van Persijn. Dit voormalig jachtgebied is zwaar bebost en vormt tegenwoordig een druk bezocht recreatiegebied. Wat agrarisch grondgebruik betreft vormt het een uitloper van het bollengebied Kokshorn.

5.2.3. Maaldrift

De kern Maaldrift ligt ten noordoosten van het dorp Wassenaar aan de A44. In 1850 bestond de kern uit enkele huisjes aan een weg. De inwoners hielden zich voornamelijk bezig met veeteelt. Omstreeks de eeuwwisseling was er nauwelijks enige verandering in de bebouwing opgetreden. In de eerste helft van de 20e eeuw heeft de bebouwing zich licht verdicht. Na de aanleg van de trambaan door Maaldrift ontstond hierlangs wat bebouwing. Ook na de oorlog is er nog wel wat gebouwd in Maaldrift. Van een dichte bebouwing is echter geen sprake.

5.3. De villaparken

Aan het begin van deze eeuw waren vele buitenplaatsen nog in het bezit van enkele grootgrondbezitters. In de jaren 1904-1907 kwamen er echter grote stukken land vrij, waarna werd begonnen met de ontwikkeling van Wassenaar tot villadorp. Veel voormalige buitenplaatsen zijn namelijk vanaf het tweede decennium van de 20e eeuw veranderd in villaparken. Dit in tegenstelling tot de 19e eeuw en het eerste decennium van de 20e eeuw, toen er in Wassenaar nauwelijks wijzigingen in de bebouwing optraden. Vanaf 1910 maakte de gemeente Wassenaar een dynamische ontwikkeling door op het gebied van de woningbouw. In 1909 was sprake van 903 woonhuizen, in 1920 was dit aantal opgelopen tot 1463. In 10 jaar tijd dus een gemiddelde toename van 56 huizen per jaar, terwijl in de periode 1889-1909 slechts 10 huizen per jaar tot stand kwamen. De uitbreidingen vonden voornamelijk plaats op de hoger gelegen duingronden aan de westzijde van de Leidse straatweg. Grote delen hiervan werden door exploitatiemaatschappijen aangekocht met het idee deze terreinen om te zetten in bouwgronden. Het merendeel van de bouwaktiviteiten kwam tot stand op particulier initiatief. In deze fase breidden de villaparken Oud Wassenaar en Groot Haesebroek zich verder uit en ontstonden ook nieuwe, namelijk het villapark De Kieviet, met aansluitend daarop Kievietsduin, rond het buiten De Paauw, De Drie Papegaaien en het villapark Rijksdorp. Dit laatste bevindt zich in tegenstelling tot de overige parken in het noordwestelijk deel van de gemeente. Alle kenmerken zich door een royaal opgezette

verkaveling van de bouwterreinen, waarvoor stratenplannen in landschappelijke trant werden ontworpen: er werd naar een zekere harmonie tussen landschap, bebouwing en architectuur der villa's onderling gestreefd.

5.3.1. Park Groot Haesebroek/park Oud Wassenaar

Sinds 1872 was de grootgrondbezitter C.J. van der Oudermeulen, functionaris aan het Hof, eigenaar van het landgoed Oud Wassenaar, dat tevens Rust en Vreugd, Klein Rust en Vreugd en Elmwout omvatte. Hij liet op Oud Wassenaar door C.Muysken een landhuis bouwen. Toen de eigenaar in 1904 overleed werden enkele jaren later van het voormalig landgoed Groot Haesebroek stukken land verkocht. Grote delen hiervan kwamen in handen van de N.V. Exploitatiemaatschappij Park Groot Haesebroek. Geïnspireerd door ontwikkelingen rond de centrale steden elders in ons land trachtte deze maatschappij het buiten wonen van zeer welgestelde Hagenaars en Rotterdammers te bevorderen. Van de huizen die in de villaparken verrezen werd een aantal gebouwd door het architectenbureau van de directeur J.T.Wouters. De beide villaparken, Park Groot Haesebroek en park Oud Wassenaar, vormden één aaneengesloten complex. Van beide villaparken bracht de exploitatiemaatschappij de terreinen tegelijkertijd in de verkoop. Voor 1910 was het aantal kopers gering, maar na die tijd vonden er voortdurend grondverkopen plaats. Het kleinste perceel waarop één villa gebouwd mocht worden, bedroeg circa 1350 vierkante meter. Tussen 1915 en 1921 werden 52 kavels verkocht. Deze lagen vooral in het villapark Oud Wassenaar, aan weerszijden van de Schouwweg, aan de Stoeplaan en tussen de Konijnenlaan en Koekoekslaan. Over het algemeen waren de kavels bestemd voor de bouw van 1 à 2 villa's. Om gasten van de bewoners onder te brengen werd in 1910 kasteel Oud-Wassenaar verbouwd tot hotel. Aanvankelijk waren de gebrekkige vervoersmogelijkheden er waarschijnlijk mede oorzaak van dat er van een omvangrijke suburbanisatie nog geen sprake kon zijn. Voor degenen die zich toch in Wassenaar vestigden, boden de villaparken Groot Haesebroek en Oud Wassenaar de beste locatie omdat ze het dichtst bij de Haagse gemeentegrens lagen. Hier zorgden de door de exploitatiemaatschappij opgerichte busonderneming en het spoorlijntje van de Z.H.E.S.M. (zie 4.4) voor geregeld vervoer. In 1924 werd circa 10 km van het aanwezige wegennet in de beide villaparken Groot Haesebroek en Oud Wassenaar overgedragen aan de gemeente. Daarmee verdween het min of meer besloten karakter van de parken. Binnen de parken vonden ook na 1923 nog enige ruimtelijke veranderingen plaats (zie 4.1). Door de directeur van de exploitatiemaatschappij, Wouters, werd bij de gemeente een wegenplan ingediend dat de directe omgeving van het hotel-kasteel Oud Wassenaar betrof. Dit resulteerde in de aanleg van de Laan van Hoogwolde, de Van der Oudermeulenlaan en de Houtlaan. Naast deze infrastructurele uitbreiding trad ook in de bebouwing verdichting op. Zowel bij de algemene inrichting, als bij de architectuur van de eerste villabouw heeft het commercieel ingestelde architectenbureau van Z.Hoek en J.T.Wouters een belangrijke rol gespeeld. Opvallend voor de oudste villa's, daterend uit de periode 1910-1916, zijn hun omvang en het aantal bijgebouwen - alle uitgevoerd in een bijpassende stijl. De eerste bouwaktiviteiten vonden weinig gestructureerd plaats en de landhuizen liggen dan ook verspreid over beide parken. Een relatief groot aantal villa's in park Oud Wassenaar is van de hand van J.J.Brandes. Brandes was van 1912 tot 1918 geassocieerd met het bureau van Hoek en Wouters.

Het terrein met het eigenlijke landhuis Groot Haesebroek werd in 1912 verkocht aan het echtpaar Kröller-Müller. Zij lieten in 1929 de woning vervangen door een landhuis naar een ontwerp van Henry van de Velde. Het koetshuis met dienstwoning, dat W.M.Dudok in 1937 ontwierp, is zeer ingrijpend verbouwd tot een tweede landhuis. Het park in landschapsstijl is wel grotendeels gehandhaafd. Op een gedeelte ervan werd in 1937 de nu nog bestaande golfbaan aangelegd. Het resterende deel van Groot Haesebroek, dat tevens Wildrust, De Kieviet en Meyendel omvatte, werd in 1908 gekocht door H.Haagmans, die het gebied liet ontwikkelen door J.T.Wouters en J.Mutters. Voor Wildrust werd aansluiting gezocht bij het bestaande 17e-eeuwse Sterrebos.

5.3.2. De Kieviet

In 1911 had de N.V. Exploitatiemaatschappij Park de Kieviet en Wildrust voor de 48 ha bouwgrond ten zuiden van het buiten Groot Haesebroek en rond het buiten De Kieviet een wegenplan ingediend bij de gemeente. De raad ging met dit plan accoord, maar in de daaropvolgende jaren werden een paar maal wijzigingen in het oorspronkelijke plan aangebracht. Op grond van esthetisch overwegingen werd bij het uiteindelijk plan in 1914 zoveel mogelijk rekening gehouden met de natuurlijke gesteldheid van het terrein. Men projecteerde een vijver, boompartijen en enige plantsoenen, terwijl de wegen meer in overeenstemming met het reliëf werden aangelegd. Voor De Kieviet werd een gebogen stratenpatroon met als hoofdader een zgn. 'boulevard' ontworpen, bedoeld om als doorgaande weg aan te sluiten op de wegen van het ambitieuze octogonale plan dat Berlage in 1907 voor Scheveningen had ontworpen. In tegenstelling tot de parken Groot Haesebroek en Oud Wassenaar vormde het ontwerp voor De Kieviet een samenhangend geheel met veel kleinere kavels, bestemd voor zowel vrijstaande als dubbele villa's. De bouw begon in het noordelijke deel langs de Duinweg, waar in 1912 als eerste de villa van M.E. van de Wall verrees. Opvallend voor het park zijn de zes relatief grote villa's, gebouwd als zogenaamde 'lokvinken'. Het merendeel hiervan is ontworpen door J.Mutters. Aanvankelijk was de verkoop van kavels geconcentreerd aan de kant van de Groot Haesebroekse Weg, de Koninginneweg en de Duinweg. Dit moet waarschijnlijk in verband worden gebracht met het aanbod van vervoersmiddelen. In de volgende jaren breidde het park zich echter verder westwaarts uit. In tegenstelling tot de villaparken Groot Haesebroek en Oud Wassenaar heeft men hier de villaterreinen kleiner gehouden. De mogelijkheid bestond echter om aaneengesloten kavels te kopen. In 1919 werd naar een ontwerp van J.Mutters een kerk gebouwd. Op particulier initiatief werden in 1921 de onderwijsvoorzieningen uitgebreid. Door de bewoners van het park De Kieviet werd de Kievietschool gesticht, welke eveneens door J.Mutters is ontworpen. In eerste instantie was deze school alleen bedoeld voor kinderen van het villapark. Eind jaren '20 was villapark De Kieviet vrijwel volgebouwd. De meeste dubbele villa's staan in het zuidelijke deel. Het oorspronkelijke karakter van het plan, zowel van de villa's als van het stratenpatroon en de plantsoenen is goed bewaard gebleven. Wel staan er op verschillende plaatsen enkele na-oorlogse villa's.

5.3.3. Kievietsduin

Aansluitend op het villapark De Kieviet startte de N.V. Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen Meyendel in 1919 met de exploitatie van een duinterrein dat

oorspronkelijk toebehoorde aan het buiten Meyendel. Men wilde de duingronden (ca. 20 ha) uitsluitend bestemmen voor de bouw van villa's en een hotel-restaurant. De exploitatie van dit park verliep veel langzamer dan die van De Kieviet. De omvangrijke percelen bleken moeilijk verkoopbaar. Uiteindelijk is het gebied opgedeeld in kleinere kavels en heeft in het bijzonder langs de Meyendelseweg bebouwing plaats gevonden. Pas in 1937 volgde gemeentelijke overname van de parkwegen in Kievietsduin.

5.3.4. Rijksdorp

Het landgoed Rijksdorp, gelegen in het noordwestelijke deel van de gemeente bij de Katwijkse Weg, was aan het begin van de 20e eeuw al lange tijd onbewoond. Het bijbehorende park was grotendeels omgezet in bollenland. In de Eerste Wereldoorlog werd het huis door de daarin gelegerde soldaten grondig uitgewoond en kort daarna afgebroken. Het nog resterende deel van het park (ca. 40 ha) kwam in 1920 in handen van de N.V. Exploitatiemaatschappij Rijksdorp die het als een vrij ruim opgezet villapark in exploitatie bracht. J.J.Brandes werd aangetrokken voor de ontwikkeling van een stratenplan. Een jaar later verrees tegen een steile duinrug een indrukwekkende villa naar een ontwerp van J.H.Plantenga. Nadien werden nog enkele villa's gebouwd. De verdere bouw van villa's stagneerde. Dit kwam waarschijnlijk omdat het park geen waterleiding had en zeer perifeer lag ten opzichte van de overige parken en Den Haag. Nadat hierin verbeteringen waren aangebracht, kwam de verkoop in het midden van de jaren '20 op gang. Er was inmiddels namelijk een autobusdienst op Den Haag ingesteld die, toen de tram er eenmaal was, werd ingekrompen tot een dienst van en naar de tramhalte Den Deyl. De directeur van de exploitatiemaatschappij, C.F.A.Jonkers, nam in 1925 de architect A.H.Wegerif in de arm om een riant onderkomen voor het kantoor van de maatschappij te bouwen aan de Meyboomlaan: 'De Witte Hoogt'. In 1925 werd ook begonnen met de aanleg van een eigen waterleiding en centrale verwarming. Het ketelhuis voor de installatie van de centrale verwarming werd gebouwd aan de Van Bronckhorstlaan. Helaas bleek het systeem niet erg succesvol. Doordat de huizen vrij ver uit elkaar lagen, trad veel warmteverlies op. Bovendien bleken de buizen nogal eens lek te raken. Aan het begin van de dertiger jaren was het dan ook afgelopen met deze serviceverlening. In 1925 waren er nog maar slechts 12 villa's gebouwd.

5.3.5. De Drie Papegaaien

De exploitatie van het villapark De Drie Papegaaien kwam relatief laat op gang. Pas in de jaren 1923-1925 werd hiermee begonnen. Het terrein, circa 16 ha, dat deel had uitgemaakt van het buiten 'De Drie Papegaaien', lag op relatief korte afstand van het dorp, begrensd door de Schouwweg, de Backershagenlaan en de Papegaaienlaan. Op dit terrein ontstond het gelijknamige villapark. De bouwgrond zelf was reeds in 1919 parkachtig aangelegd maar van werkelijke exploitatie was nog geen sprake. Waarschijnlijk speelde ook hier de betrekkelijk grote afstand tot vervoersfaciliteiten een rol. Met de totstandkoming van de trambaan was dit probleem opgeheven. De tram had namelijk een halte op de Papegaaienlaan - hoek Schouwweg en op de hoek Papegaaienlaan - Backershagenlaan. In 1925 kocht de gemeente een stuk grond in het Park 'De Drie Papegaaien' en stichtte daar aan de Amazonelaan een openbare ULO-school. In vergelijking met andere parken lag men ook

gunstig ten opzichte van de dorpskern. Langs de straten mochten slechts enkele of dubbele villa's worden gebouwd met een onderlinge afstand van ten minste 10 meter.

5.4. De overige wijken

Zijdelings met de villaparken samenhangend vond op beperkte schaal sociale woningbouw plaats. Deze was niet alleen bestemd voor de plaatselijke arbeidersklasse maar tevens voor die categorie van de bevolking die direct betrokken was bij de villaparken (toeleveranciers, servicepersoneel). De komst van de electrische tram Den Haag - Wassenaar in 1923 bracht een wijziging teweeg in de relatieve ligging van Wassenaar ten opzichte van de grote stad. Op verscheidene locaties langs de trambaan ontwikkelden zich bouwaktiviteiten die afweken van die in de villadorpfase. Er werden niet meer uitsluitend villaterreinen te koop aangeboden en bebouwd, maar ook kleinere kavels verkocht, waarop de bouw van middenstandswoningen een aanvang nam. Ten westen van de Leidse Straatweg ontstonden op verschillende plaatsen nieuwe woonwijken. De bebouwing droeg een min of meer gesloten karakter en de bebouwingsdichtheid lag hoger dan in de oude villaparken. Behalve vrijstaande huizen verschenen er blokken met geschakelde woningen. De nieuwe wijken waren alle op relatief korte afstand gelegen van het tramtracé. In het zuidelijke deel van de gemeente ontstonden de wijken Nieuw Wassenaar/Teilingerhorst en Clingenbosch. De grootste uitbreiding na de tramaanleg vond echter plaats in het noordelijke deel van de gemeente. Aansluitend op de oude bebouwing in de dorpskern ontstond hier, ingesloten door de Lange Kerkdam en de Leidsche Straatweg, een nieuwe woonwijk: Deyleroord. Het gemeentelijk grondgebied aan de oostzijde van de Leidse Straatweg veranderde weinig. Dit hing samen met het feit dat grote delen hiervan deel bleven uitmaken van de koninklijke bezittingen. Hier handhaafde zich het grootgrondbezit (landgoed De Horsten). Alleen aan de Haagse kant werd in de omgeving van Kerkehout en het voormalig landgoed Persijn enige nieuwbouw toegevoegd.

5.4.1. Nieuw Wassenaar/Teylingerhorst

Achter de terreinen van de buitenplaatsen Beukenhorst en Wittenburg (voorheen Groot Hoefijzer genoemd), waar vroeger de boerderij Teylingerhorst had gelegen, kwam in het midden van de jaren '20 een geheel nieuwe woonwijk tot stand. In 1924 werd door het Syndicaat Nieuw Wassenaar voor dit gebied een wegenplan ingediend. Daarmee was de eerste aanzet gegeven tot de ontwikkeling van een nieuwe wijk die zich de volgende vijf jaar verder zou uitbreiden. Op de desbetreffende gronden mocht niet anders worden gebouwd dan volgens het systeem van open bebouwing. Hieronder verstond men binnen de gemeente Wassenaar 'de bouw van huizen of huizencomplexen, het karakter dragend van landhuizen of villa's die niet dan op bepaalde afstanden uit de wegen mogen worden opgericht en tussen bepaalde ruimten onbebouwd moeten blijven.' In 1925 werden de eerste wegen opgeleverd en overgedragen aan de gemeente. De wijk lag vlakbij de haltes van de trein en de tram. Gezien deze gunstige ligging trok de wijk zowel bewoners uit Den Haag als uit Rotterdam. De wijk Teylingerhorst wordt voor een groot deel gedomineerd door enkele en dubbele villa's van H.W. van Lindonk, gebouwd aan het eind van de jaren '20. Het merendeel van de wijk Nieuw Wassenaar bestaat naast villa's echter uit soberder

vormgegeven woonblokken van twee, vier of zes huizen. Evenals in De Kieviet staan in deze wijk een lagere school (1931) en een kerk (Arch.: A.T.Kroon, ca. 1930)

5.4.2. Clingenbosch

Het voorbereidend werk tot de aanleg van wegen en daarmee tot het ontstaan van deze wijk begon in 1919. In dit jaar vond gemeentelijke overname plaats van een strook grond uit het bezit van de eigenaar van het buiten Duindigt voor de aanleg van een weg: de Laan van Koot. Kort daarop volgde ook de aankoop van de aangrenzende percelen. Door een particulier uit Den Haag werd in 1922 bij de gemeente vergunning aangevraagd tot het bouwen van 20 middenstandswoningen op deze terreinen, ten behoeve waarvan hij de Binnenweg wilde aanleggen. De raad ging hiermee accoord en in 1924 verrezen op het afgegraven duinterrein vrijstaande landhuizen. Pas in 1928 volgde verdere uitbreiding toen de Onderlinge Bouwvereniging Laan van Koot de wijk het aanzien wilde geven van een tuinstadwijk door 36 eengezinswoningen onder één kap te bouwen. Er werden 2,3 of 4 huizen onder één kap gebouwd met voor, zij- en achtertuin. Aan het einde van de dertiger jaren heeft de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende goederen Stadsuitbreiding Noorderkwartier de langs de Buurtweg gelegen buitenplaats Clingenbosch in handen weten te krijgen alsook de gronden die volgens het vigerend bestemmingsplan bestemd waren voor uitbreiding van het stratenplan Binnenweg - Laan van Koot. De realisatie van de gehele woonwijk, die een eenvoudig rechtlijning stratenpatroon laat zien, kwam dus pas na 1940 tot stand.

5.4.3. Den Deyl

De ontwikkeling van wijk Den Deijl, naar een plan van M.E. van de Wall uit 1914, is lange tijd uitgesteld vanwege het niet realiseren van de tramlijn, waarvoor reeds in 1901 concessie was aangevraagd. Pas in 1923 werd, na opening van de tramlijn, het westelijk deel bebouwd met middenstandswoningen. Op een smalle strook grond van circa 22 ha langs de Lange Kerkdam had reeds enige bebouwing plaatsgevonden van 2 en 3 woonhuizen onder één kap.

5.4.4. Deyleroord

In het noordoostelijke deel van de gemeente Wassenaar ontwikkelde zich na de Eerste Wereldoorlog de grootste na-oorlogse woonwijk. Rond het remiseterrein waren door de H.T.M. ten behoeve van haar personeel al enige woningen gebouwd, maar in 1927 werd het gebied tussen Lange Kerkdam, Leidse Straatweg en Zijlwetering volgebouwd. De gronden waren voordien voornamelijk in gebruik geweest als bollenland. In 1924 diende de Haagse Bouwgrondmaatschappij Deyleroord een wegenplan in bij de gemeente. Dit betekende verdere doortrekking van de Deylerweg en de aanleg van nieuwe wegen, zoals o.a. de Narcislaan, de Tulpweg en de Crocusstraat. Volgens het plan mochten in de wijk geen andere huizen gebouwd worden dan ééngezinswoningen. Aan het eind van de jaren '20 zijn in Deyleroord voor het eerst rijtjeswoningen en huurwoningen gerealiseerd.

5.4.5. Kerkehout

Bij de keuze van de lokatie voor deze 'arbeiderswijk' werd rekening gehouden met de gunstige ligging ten opzichte van de in ontwikkeling zijnde villawijken, waar vele bewoners direct of indirect werkzaam waren. In 1913 diende de Wassenaarse Bouwvereniging een bouwplan in voor een terrein gelegen in het zuidoostelijke deel van de gemeente, Kerkehout. Het terrein aan de Leidse Straatweg bood vele van buiten de gemeente komende werknemers de mogelijkheid dichter bij hun werk te wonen. Op het circa 3 ha grote stuk land zouden 52 arbeiderswoningen gebouwd kunnen worden. Hoewel hiervoor van gemeentewege toestemming werd gegeven, konden de bouwplannen door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog niet doorgaan. Ondanks de oorlogssituatie werd in 1917 een hernieuwde aanvraag ingediend voor een woningcomplex in Kerkehout. Deze werd echter afgewezen omdat het gemeentebestuur van mening was dat de behoefte daaraan niet groot was. Uiteindelijk werd de goedkeuring voor de bouw van 41 woningen in 1918 (architect: Broese van Groenou) verkregen waarna in 1923 een verdere uitbreiding plaatsvond. In Kerkehout werd door de Wassenaarse Bouwvereniging ook in de jaren '20 en '30 nog sociale woningbouw gerealiseerd, o.a. naar ontwerp van het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen & Kok. Voor de Katholieke Woningbouwvereniging ontwierp L. Vingerling in de jaren '20 rijtjeswoningen.

5.4.6. Oostdorp

Vanaf 1913, toen de Wassenaarse Bouwvereniging werd opgericht, werd aarzelend een begin gemaakt met de bouw van woningen voor de lagere sociale klassen. Door de oorlogsjaren 1914-1918 kwamen verdere plannen hiervoor op een laag pitje te staan. Alleen ten noordwesten van de dorpskern, in Oostdorp werden voor de oorlog 49 arbeiderswoningen en 2 winkels gerealiseerd naar ontwerp van A. Broese van Groenou. Verdere uitbreiding van het woningcomplex in Oostdorp vond plaats in 1917 en 1923 waarbij in totaal 141 huizen en 4 winkels tot stand kwamen. Hierbij was ook de Katholieke Woningbouwvereniging betrokken (L.Vingerling). Eind jaren '20 ontwierp het architectenbureau van Granpré Molière, Verhagen & Kok evenals in Kerkehout een omvangrijk woningbouwcomplex.
In Oostdorp kocht de Wassenaarse Bouwvereniging in 1934 nog grond aan van de gemeente ten behoeve van de bouw van 17 kleine en goedkope bejaardenwoningen. Het plan dat daartoe was ontworpen, sloot aan bij de reeds bestaande bebouwing. Drie jaar later werden tenslotte nog 57 arbeiderswoningen gebouwd waarvan 14 bestemd waren voor grote gezinnen.

5.5. Verspreide bebouwing

Op de randen van de beide Wassenaarse strandwallen treffen we, waar zij overgaan in de strandvlakte van de Veenwatering en het jonge zeekleilandschap in het noorden, vele 18e-eeuwse boerderijen en buitenplaatsen aan. In de 17e en 18e eeuw ontwikkelde zich namelijk op de tussen Wassenaar en Den Haag gelegen strandwal een uitgestrekt buitenplaatsengebied. In de loop der tijd werden de buitenplaatsen groter en werd ook steeds meer landbouwgrond gebruikt voor de uitbreiding van tuinen en parken. Zo ontstond aan beide zijden van de op de strandwal aangelegde weg, de tegenwoordige Rijksstraatweg, een

ononderbroken reeks buitenplaatsen. In 1849 lagen er in de gemeente Wassenaar 25 buitenplaatsen en 58 boerderijen. In de omgeving van Wassenaar staan nog steeds verschillende oude boerderijen. In de 19e eeuw werden veel buitens gemoderniseerd; de bewaard gebleven huizen en parken stammen dan ook grotendeels uit die periode. Een aantal buitens worden hieronder besproken.

De gemeente bestond vroeger uit de heerlijkheden Zuidwijk en Wassenaar. Het grondgebied van Zuidwijk was dermate met dat van de hoge heerlijkheid Wassenaar verweven, dat het dorp Wassenaar in Zuidwijk lag en het Huis te Zuidwijk in Wassenaar stond. Het huis te Zuidwijk ligt aan de weg tussen het dorp Wassenaar en de Haagse Schouw. Het oudste jaartal dat met zekerheid iets zegt over het huis Zuidwijk is 1406. Na een verwoesting is het opgebouwd tot een kasteel met twee zware hoge torens. Johan Hendrik, graaf van Wassenaar-Obdam, die in 1745 is overleden, heeft rond dit oude slot grote tuinen aan laten leggen met vijvers, gras- en bloemperken en grotten. Tegenwoordig is er weinig over van die situatie. Het kasteel is in het begin van de 19de eeuw gesloopt. Wel resteren nog 18de eeuwse bouwhuizen (waaronder de rentmeesterswoning) en een vroeg 20ste eeuwse dienstwoning. Het park heeft een 19de eeuwse landschappelijke aanleg met enkele waterpartijen. Tevens bevinden zich langs de oprijlaan enkele bunkers.

De overige huizen en lustplaatsen onder Wassenaar en Zuidwijk in de 18e eeuw waren: het Huis te Bellesteyn, dat toen reeds geheel vervallen was en als boerenwoning dienst deed, het Huis te Raephorst, het Huis te Santhorst, het Huis te Weer en de buitenplaats Kokshorn aan de weg naar Katwijk. Het slot Persijn, dat op een kaart van 1611 nog is te vinden, wordt in 1839 nauwelijks meer aangegeven. Ook lagen hier het Paleis in het Bosch, bij Den Haag en het buitenverblijf van prins Frederik der Nederlanden, het Huis De Pauw.

Ten noorden van het Haagse Bos ligt Clingendael. Deze buitenplaats is in 1954 aangekocht door de gemeente Den Haag. Het in oorsprong-17e eeuwse huis dankt zijn huidige gedaante aan een reeks 19e- en 20e-eeuwse verbouwingen. Rond 1830 werd het naar voren uitgebreid en kreeg het de huidige voorgevel, wit gepleisterd en met een klokketorentje. Tegen het einde van de 19e eeuw verrees rechts een aanbouw met een serre. Omstreeks 1930 werd de voorgevel van zijn pleisterlaag ontdaan en werd het torentje gewijzigd. In de Tweede Wereldoorlog verbouwden de Duitsers de serre tot kamer. Deze kamer kreeg bij de restauratie in 1981-82 dezelfde empire vensters als de rest van het huis. Links van het voorplein staat een in oorsprong 17e-eeuws, maar in de 19e eeuw geheel gewijzigd bouwhuis. De formele tuinaanleg maakte rond 1835 plaats voor een landschappelijke aanleg, ontworpen door J.D.Zocher. In 1888 vervaardigde C.A.E.Petzold enige tuinontwerpen, waarvan slechts een klein gedeelte werd gerealiseerd. L.Springer ontwierp de dubbele trap bij de Oud-Hollandse tuin. In 1903 werd een Japanse tuin aangelegd door T.J.Dinn. Momenteel is in het buitenhuis het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen gevestigd.

Na het overlijden van de prinses Von Wied werden de buitenplaatsen Backershagen en De Paauw door haar erfgenamen aan een combinatie van exploitatiemaatschappijen verkocht. Deze combinatie, onder leiding van J.T.Wouters, diende een stratenplan bij de gemeente in en ging over tot het in grote percelen te koop aanbieden van de grond. Naast de genoemde villaparken (zie 5.3) kwam er dus nog een aantal tot ontwikkeling. De Terrein Maatschappij Wassenaar onder leiding van Wouters had delen van de buitenplaatsen De

Paauw en Backershagen in handen weten te krijgen en bracht deze vanaf 1912 in exploitatie. Backershagen is een buitenplaats waarvan het omstreeks 1730 voor een boerderij opgetrokken en meermalen verbouwde huis in 1974 getroffen werd door een brand. De landschappelijke parkaanleg is van J.D.Zocher jr. Rechts van het toegangshek staat een witte dienstwoning van circa 1850. Bij Backershagen behoorde tot 1910 ook het thans Wiltzangk geheten gebied ten zuiden ervan. Hier kwam omstreeks 1780 een aanleg in vroege landschapsstijl tot stand; een overblijfsel daarvan is de 'Parnassusheuvel' met theekoepel op de hoek van de Rijksstraatweg en de Rust en Vreugdelaan. Aan de voet van de heuvel bevindt zich een grillig gevormde waterpartij met op een schiereilandje de bakstenen restanten van een een folly, de 'druipsteengrot'.Ten noorden van Backershagen ligt de buitenplaats De Paauw. Nadat prins Frederik De Paauw in 1838 had gekocht, liet hij het bestaande huis ingrijpend verbouwen. Zo werden rond 1840 naar ontwerp van J.D.Zocher jr. de twee vooruitspringende zijvleugels toegevoegd, bouwde de Duitse architect H.Wentzel in 1853 onder meer de entree en kreeg de voorgevel in 1858 zijn huidige uiterlijk. De parkaanleg in landschapsstijl kwam eveneens omstreeks 1850 tot stand. Hierbij was vermoedelijk zowel J.D.Zocher jr. als C.A.E. Petzold betrokken. Het landhuis was sinds 1925 in gebruik als raadhuis. Het vroegere raadhuis in de Langstraat was te krap geworden. Door de verdrievoudiging van de bevolking tussen 1925 en 1980 werd echter ook De Paauw te klein. De Paauw is nu verheven tot bestuurs-centrum en tegelijkertijd tot monument van kunst en cultuur. Het oorspronkelijke koetshuis ten noorden van het huis is thans in gebruik als brandweerkazerne en -museum. Aan de Rijksstraatweg staan nog twee 19e-eeuwse dienstwoningen. Nadat het park in handen van de exploitatiemaatschappij was gekomen werd een aantal percelen gelegen aan de Pauwlaan verkocht. Backershagen en De Paauw hebben een geheel andere ontwikkeling doorgemaakt dan de overige villaparken. Anders dan de parken Groot Haesebroek en Oud Wassenaar werden ze gesplitst in zeer grote kavels. Het landschap rond de landhuizen is grotendeels in tact gebleven. Alleen het noordelijke deel van De Paauw kwam in handen van een exploitatiemaatschappij. Het resterende deel werd direct aan particulieren verkocht. In de periode 1910-'16 werden aan de randen van beide land-goederen langs de Paauwlaan en de Rust en Vreugdlaan, enkele grote kavels bebouwd. Deze landhuizen werden door verschillende architecten ontworpen. In het noordelijk gedeelte van De Paauw waren vanaf 1913 reeds enkele percelen bebouwd. Na 1920 is een plan ontwikkeld voor een wijk, waarvoor de vijver achter het raadhuis is vergroot en enkele straten met een vloeiend beloop zijn aangelegd.

In de eerste twee decennia van de 20e eeuw vonden ook bouwaktiviteiten plaats op andere (voormalige) buitenplaatsen. Het meest markante voorbeeld is wellicht Voorlinden. Temidden van een door Zocher aangelegd 19e eeuws landschapspark stond een 17e eeuws landhuis, dat Jonkheer Loudon in 1911 liet afbreken. Het werd vervangen door een landhuis in Engelse landhuisstijl naar een ontwerp van de Engelse architect R.J. Johnston. Er kwamen een toegangshek met portierswoning, dienstwoningen, een pomphuis en een koetshuis. Johnston heeft tevens de tuinaanleg rond het huis voor zijn rekening genomen.

Het vanaf 1923 geëxploiteerde voormalig landgoed Hoogwolde is het laatste gebied dat dezelfde ruime opzet heeft gekregenals de villawijken uit de eerste twee decennia van de 20e eeuw. Hier staan enkele fraaie villa's.

Tegenover De Paauw ligt Raephorst. Het Huis Raephorst werd in zijn eerste vorm reeds in 1230 gebouwd. Het huis werd, evenals het naburige Ter Horst op een zandrug, een

horst, geplaatst. In 1711 was het huis bijna verdwenen. Het werd toen als hoofdprijs ingezet bij een loterij die door de eigenaar werd uitgeschreven. Het landschappelijke park werd door prins Frederik verenigd met het naburige Eikenhorst en het in de gemeente Voorschoten gelegen Ter Horst. 'De Horsten' kregen rond 1840 hun huidige aanleg naar ontwerp van Petzold. Van de bebouwing van voor de 19e eeuw resteert op de Raephorst een in zijn huidige vorm 18e-eeuws rentmeesterhuis met een gevelsteen met wapen uit 1639. Het kasteel Ter Horst was het trotse bezit van het geslacht Van Wassenaer. De naam Ter Horst wordt reeds in 1250 genoemd. Het kasteel is verwoest, weer opgebouwd en in de 17e eeuw aanmerkelijk verbouwd en veranderd. Raaphorst, Eikenhorst en Ter Horst bleven als kroondomein 'De Horsten' tot op heden in bezit van het Huis van Oranje. Op de hoek van de Rijksstraatweg en Landscheidingsweg bevindt zich Beukenhorst. Het huis op deze buitenplaats dateert uit het midden van de 19e eeuw. Het landschapspark is in 1861 aangelegd door Petzold.

Kasteel Oud-Wassenaar is in 1876-79 opgetrokken naar een ontwerp van C.Muysken. De grootgrondbezitter C.J.van der Oudermeulen verenigde aan het einde van de jaren '70 van de vorige eeuw een drietal buitenplaatsen tot één, namelijk Oud Wassenaar.

Tenslotte moet nog het WAVO-park genoemd worden. Van een geheel ander karakter dan die in Oostdorp en Kerkehout zijn de sociale voorzieningen die het echtpaar Van Ommeren-De Voogt op het landgoed Rust en Vreugd hebben laten bouwen. De door het echtpaar in 1910 opgerichte weldadigheidsstichting gaf in 1926 hun huisarchitect S.de Clerq opdracht voor de bouw van het WAVO-park, bestemd voor de huisvesting van personen met een bescheiden inkomen, die buiten hun schuld armlastig waren geworden. Het complex heeft de vorm van een 'crescent', waarlangs in totaal 28 wooneenheden, een winkel en een lunchroom zijn gegroepeerd. In 1929 volgde een tweede complex, het Johannahuis. In beide gevallen completeert een fraai aangelegde tuin met waterpartijen het geheel.

LITERATUURLIJST

Algemeen en provinciaal:

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, (13 delen + suppl, Gorinchem, 1839-1851).

- *Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel IV, de provincieën Zuidholland en Zeeland* (Stichting Menno van Coehoorn, z.p., 1970).

- Beekman, A.A. *De wateren van Nederland. Aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven.* ('s-Gravenhage, 1948).

- *Een beeld van het Zuidhollandse landschap (1981-1988). Een landschapsonderzoek in opdracht van de provincie Zuid-Holland, deel 1* (6 delen, z.p. 1981).

- *Beschrijving van de provincie Zuid-Holland behorende bij de waterstaatskaart* ('s-Gravenhage, 1967).

- *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari ....* (C.B.S., 's-Gravenhage, 1950-heden).

- *De bodem van Nederland. Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000.* (Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, 1965).

- Buisman, J. (red.), *Zuid-Holland vanuit de lucht.* (Baarn, 1978).

- Craandijk, J. *Wandelingen door Nederland. Met platen naar de lithografiën van P.A. Schipperus en wandelkaartjes* (Haarlem, 1888)

- Dijksterhuis, R., *Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland; Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw: 1840-1940* (proefschrift, T.H. Delft, 1984).

- Don, P. (red.), *Kunstreisboek Zuid-Holland* (8e dr., Weesp, 1985).

- *Drinkwatervoorziening in Nederland 1913-1938, Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Centrale Commissie voor Drinkwatervoorziening en van het rijksbureau voor Drinkwatervoorziening* (Den Haag, 1938).

- Fruin, R. (red.), *Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaan in den jaere MDXIV* (Leiden, 1866).

- Fruin, R. (red.), *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaan in den jaere MCCCCXCIIII.* (Leiden, 1876).

- *Gedenkboek Twee eeuwen Waterstaatswerken* [z.p. z.j.].

- *Honderd jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland. Enige opstellen over de geschiedenis.* ('s-Gravenhage, 1976).

- Kley, J. van der (red.) *Vaarwegen in Nederland. Een beschrijving van de Nederlandse binnenvaartwegen.* (Assen/Amsterdam/Rotterdam/Brussel, 1967).

- Kroon, A.W. *Tegenwoordige staat van Zuid-Holland. Beschrijving en afbeelding der steden, dorpen, heerlijkheden en verdere wetenswaardige plaatsen in die provincie.* (Amsterdam, z.j. [1862]).

- *Lijst van Nederlandse gemeenten sinds 1830, waarvan de grens is gewijzigd, waarvan de naam is veranderd, die zijn opgeheven, nieuw gevormd of ingepolderd* (z.p., 1968).

- *De molens van Zuid-Holland* (Den Haag, 1980).

- Mulder, G.J.A. (red.) *Handboek der geografie van Nederland, deel III.* (6 delen. Zwolle, 1949-1959).

- *De ontwikkeling onzer electriciteitsvoorziening 1880-1938. Uitgegeven naar aanleiding van het 25-jarig bestaan der Vereeniging van directeuren van electriciteitsbedrijven in Nederland.* (2 delen, Arnhem, 1948).

- Postma, C. (red.) *Holland in vroeger tijd; 18e-eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland, deel III* (5 delen, 's-Gravenzande, 1963).

- *Provinciaal Verslag 1850-1940. Verslagen gedaan door de gedeputeerde staten aan de staten der provincie Zuid-Holland over de jaren 1850-1940.*

- *Register van beschermde monumenten* (Zeist, 1989).

- *Statistisch overzicht der Waterleidingen in Nederland over de jaren 1946 en 1947* (Leeuwarden, 1950).

- Steegh, A. *Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in Kaart.* (2e druk, Zutphen, 1985).

- Straalen, B. van, en B. van Oyen (red.), *Holland rond 1840. Aspecten van het dagelijks leven op het Hollandse platteland* (Velsen/Den Haag, 1990).

- Teixeira de Mattos, L.F. (1906-1961) *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland, deel I* (16 delen, 's-Gravenhage, 1906-1961).

- *Tuinbouwatlas van Nederland. Samengesteld door den Tuinbouw-voorlichtingsdienst van het Departement van Landbouw en Visscherij.* (z.p. z.j. ±1941)

- Veen, H. van der, *Watertorens in Nederland* (Rotterdam, 1989).

- Vermooten, M. en Smit, T. *Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations: Noord- en Zuid-Holland en Flevoland* (Hapert, 1989).

- Vervloet, J.A.J. en Steegh, A.W.A.Th. *Bibliografie van de historische geografie.* (Wageningen, 1989).

- *Verzameling van gegevens betreffende de electriciteitsvoorziening in de provincie Zuid-Holland* ('s-Gravenhage, 1915).

- Wallenburg, C. van, *De bodem van Zuid-Holland. Toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000.* (Wageningen, 1966).

- Witkamp, P.H. *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland.* (Tiel, 1877).

- Witkamp, P.H. en Sipman, M.A., *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Nieuwe uitgaaf.* (Arnhem/Nijmegen, 1895).

Regionaal en lokaal:

- Beckers, Ch., *Wassenaar 1910-1940: Een historisch-geografische analyse, scriptie V.U.* Amsterdam, 1984.

- Choisy, Prof.J.L.C. e.a., *Wassenaar struktuurplan, ontwerp september 1972.*

- Janson, E.M.Ch.M., *Uit de geschiedenis van Wassenaar*, 's-Gravenhage 1972.

- Lit, R. van, *Geschiedenis en verklaring van de straatnamen in Wassenaar, Boeckhuys Wassenaer B.V.*, 1989.

- Lit, R. van, *Wassenaarse oudheden*, Nieuwkoop, 1978.

- Roosenschoon, C.F., *Een halve eeuw agrarisch leven in en om Wassenaar, Uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de coöperatieve landbouwvereniging 'Samenwerking'*, Wassenaar, 1957.

- Scheffer, C., "De ontwikkeling van Wassenaar tot villadorp", *Monumenten*, jrg. 14, nr. 7/8 (1993), 10-14.

- Straalen, D. van, *Herinneringen van een Wassenaarse boerenjongen, Uitgegeven ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van de Historische Vereniging 'Oud Wassenaer'*, 1992

- *Wassenaar, rapport in opdracht van het gemeentebestuur uitgebracht door het Economisch-Technologisch Instituut voor Zuid-Holland, 2 delen.* 1951, 1957

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

- *Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:50.000.*
  Bladnrs. 30 II en 30 IV (1850/51)

- *Gemeente-atlas van de provincie Zuid-Holland. Door J.Kuyper, Leeuwarden. Herdruk 1971,* (Groningen, 1869).

- *Chromo-topografische Kaart van Nederland, schaal 1:25.000.*
  Bladnr. 421 (Wassenaar, 1912).
  Bladnr. 440. ('s-Gravenhage, 1907/1908, ged. herzien in 1911)

- *Topografische Kaart van Nederland, schaal 1:25.000.*
  Bladnr. 30 E (Katwijk, 1939, ged. herzien in 1946)
  Bladnr. 30 G ('s-Gravenhage, 1939, ged. herzien in 1946)
  Bladnr. 30 E (Katwijk aan Zee, 1989)
  Bladnr. 30 G ('s-Gravenhage, 1990)

Figuur 1a.

Gemeente Wassenaar

schaal 1 : 300.000

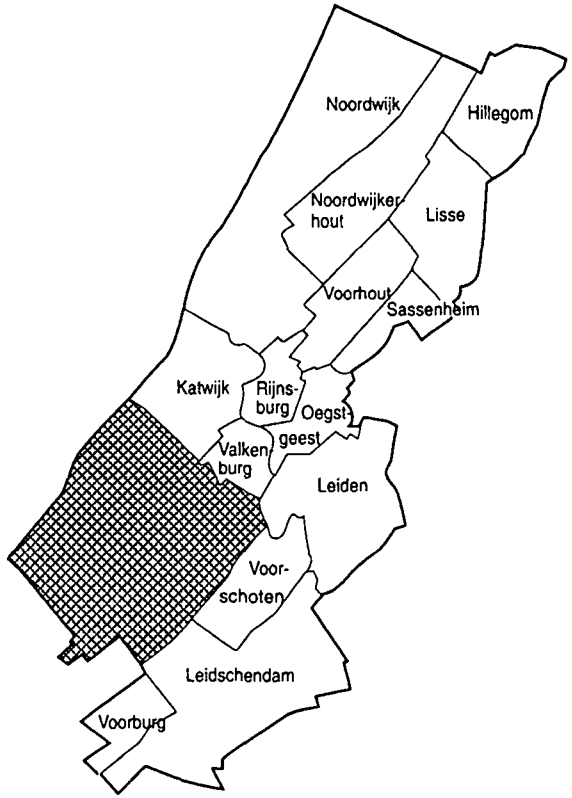

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 94.1076/2

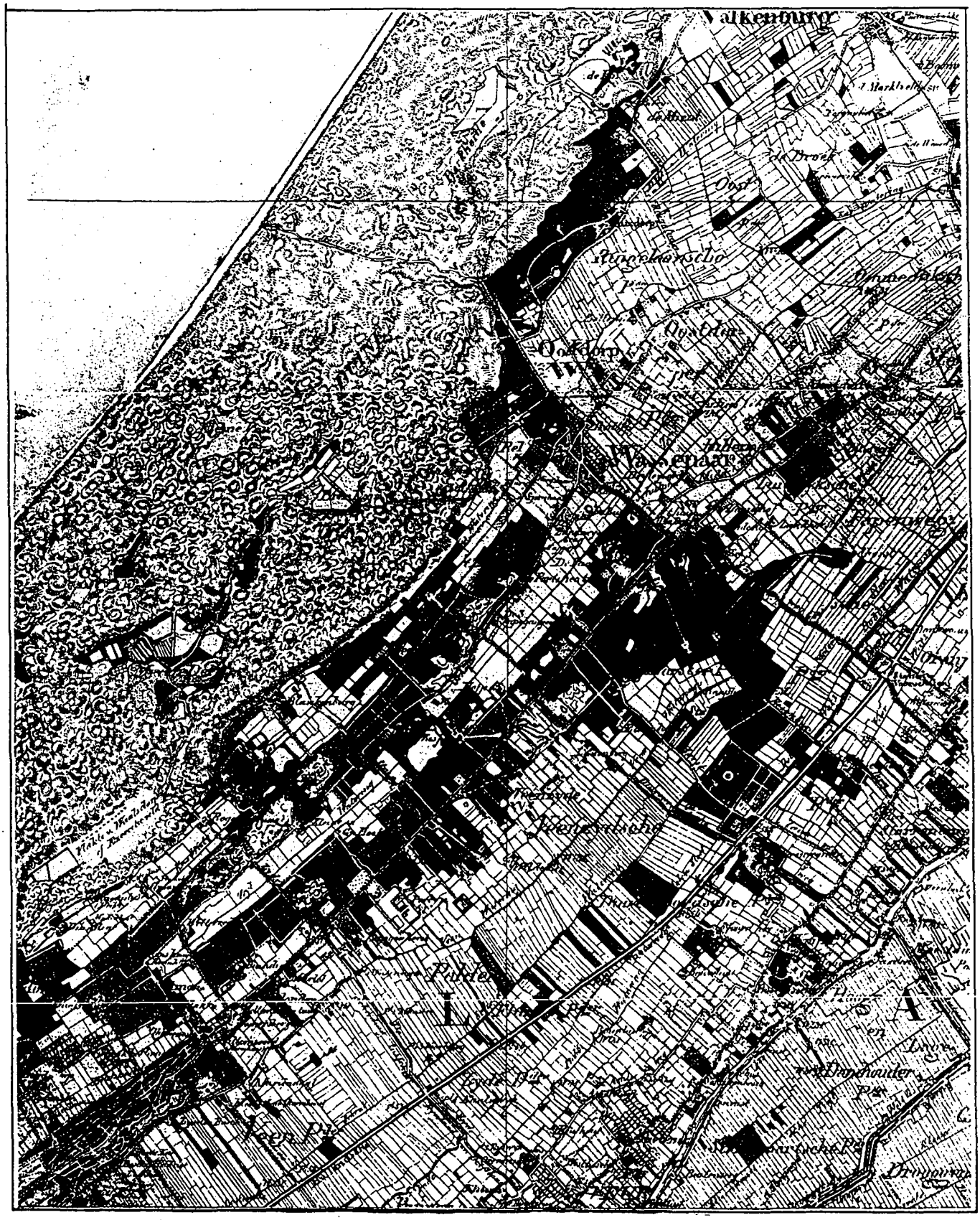

-figuur 2 : Uitsnede topografische kaart, schaal 1:50.000, bladnr. 38 (1850/51).

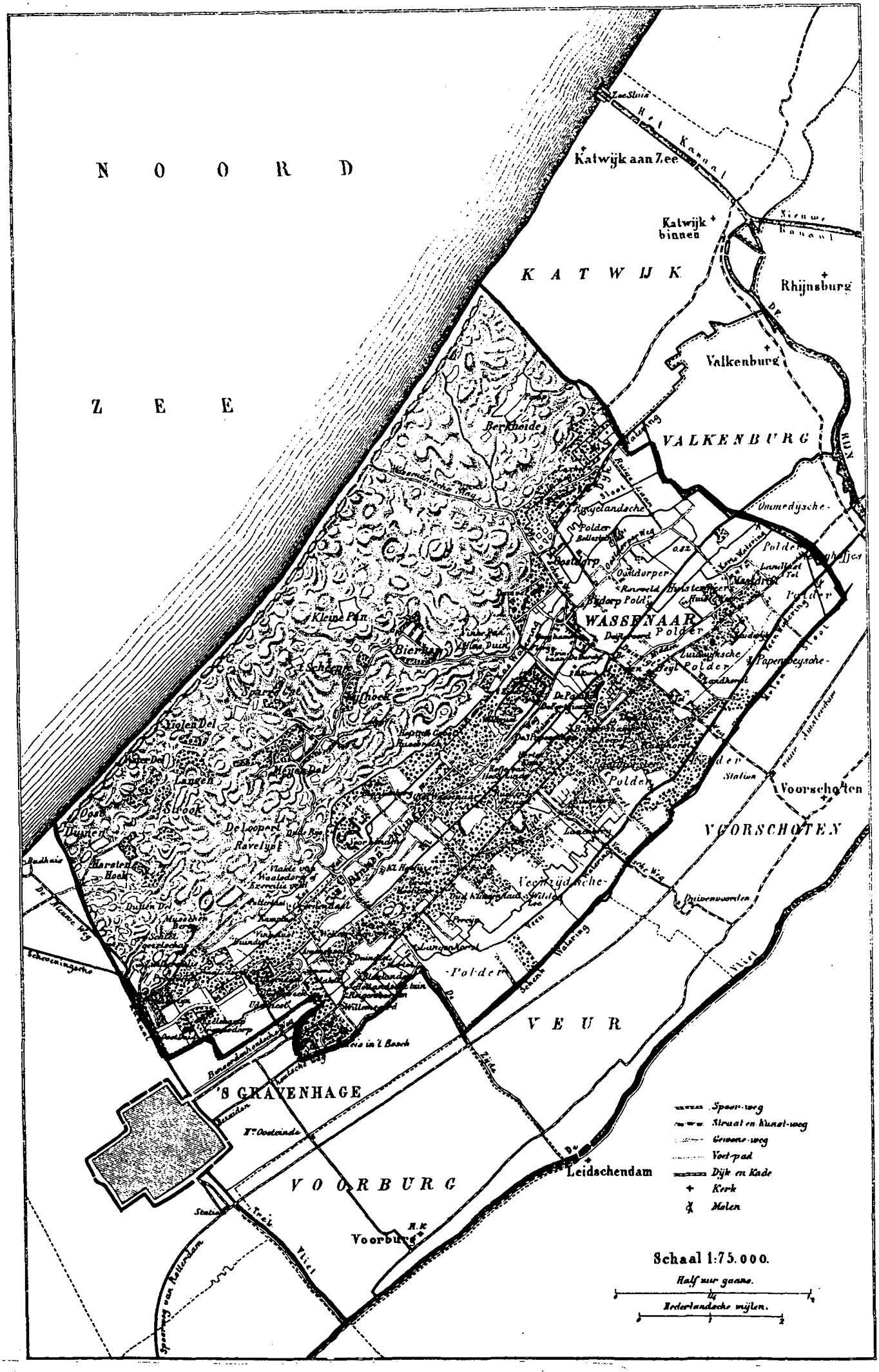

-figuur 3 : Wassenaar in 1867. Uit de gemeente-atlas van J.Kuyper.

-figuur 4 : Uitsnede topografische kaart, schaal 1:25.000, bladnr. 421 (1888,1913).

-figuur 5 : Uitsnede topografische kaart, schaal 1:25.000, bladnrs. 30 E en 30 G (1939,1946).

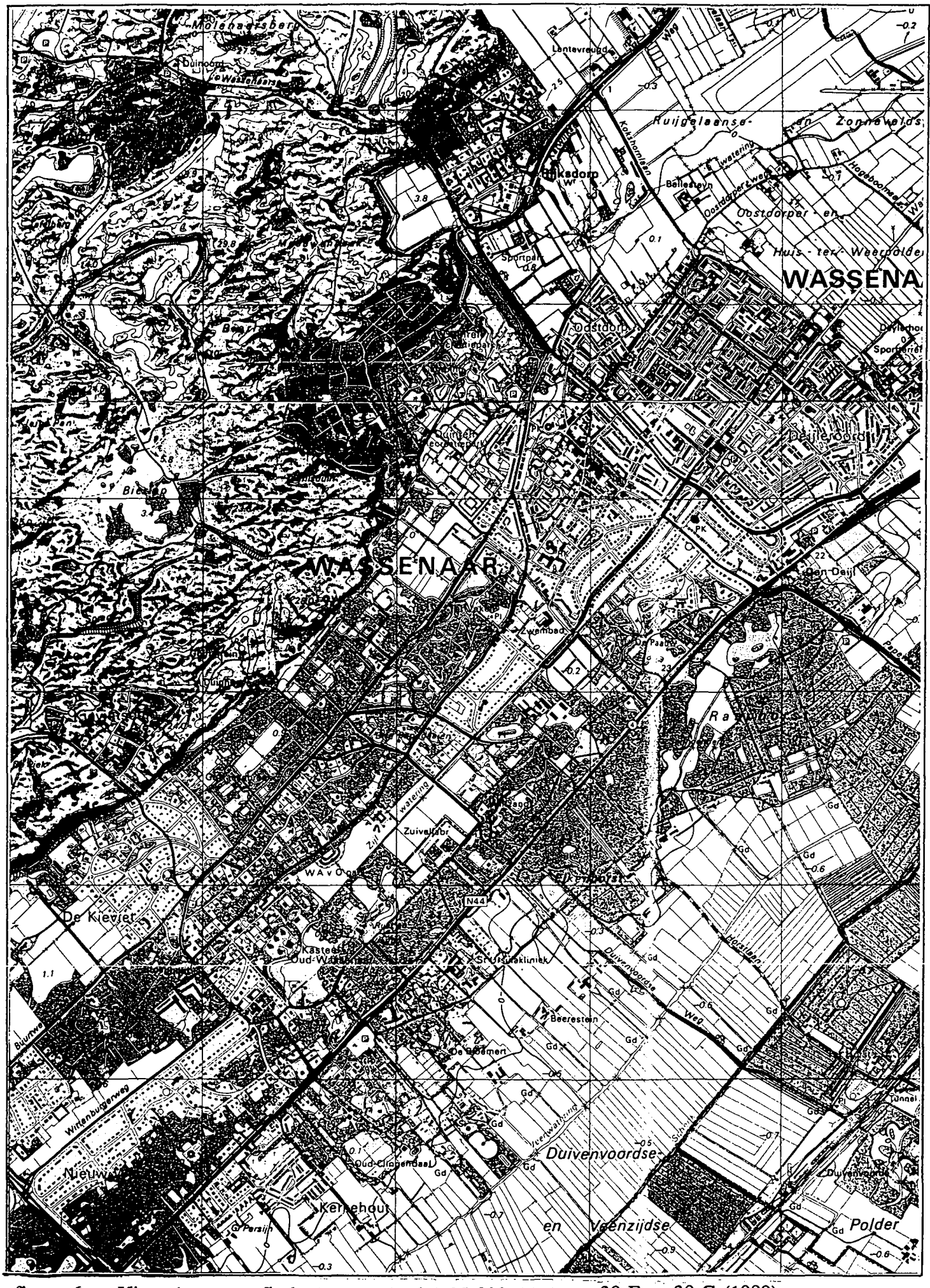

-figuur 6 : Uitsnede topografische kaart, schaal 1:25.000, bladnrs. 30 E en 30 G (1989).

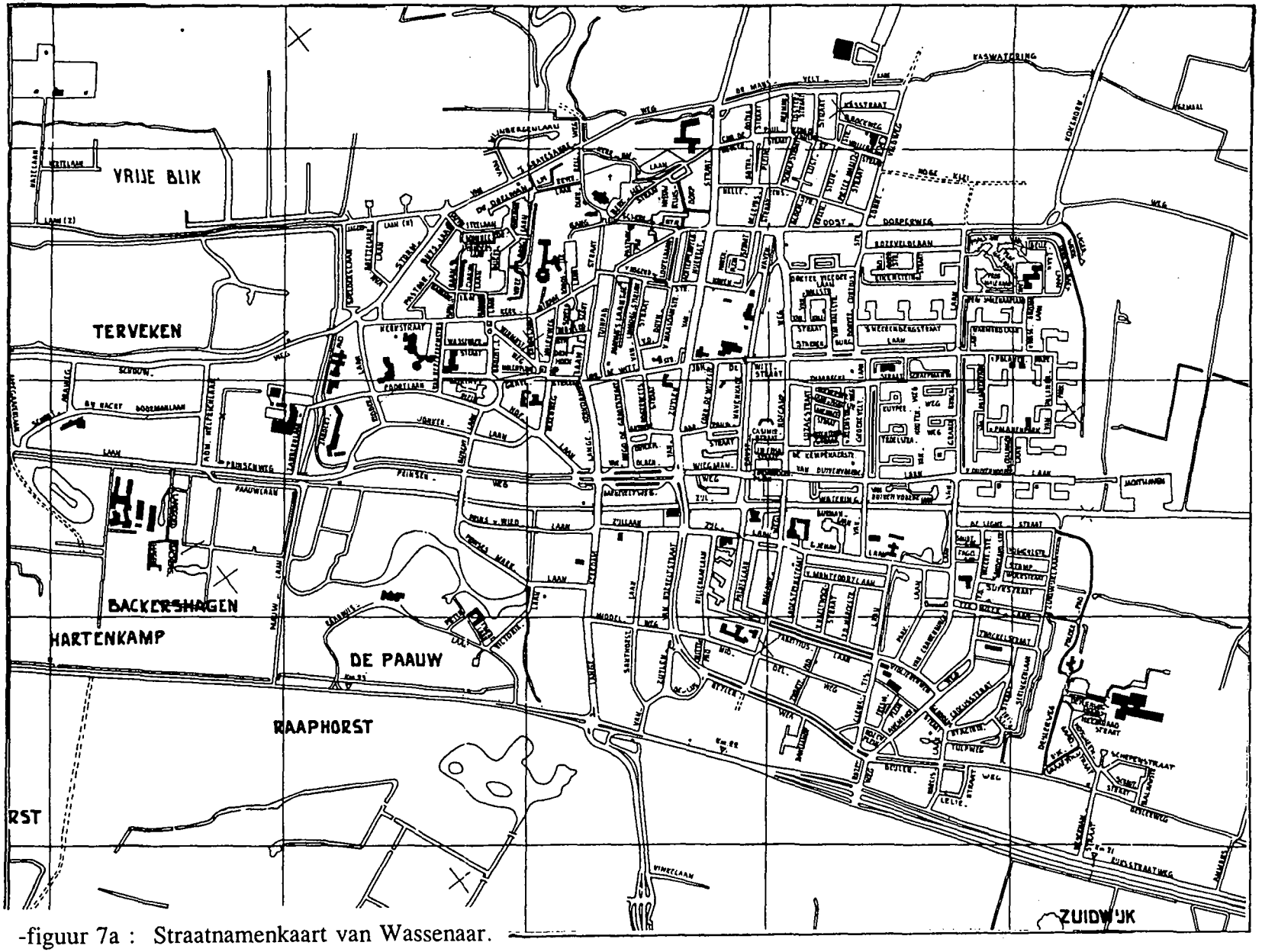

-figuur 7a : Straatnamenkaart van Wassenaar.

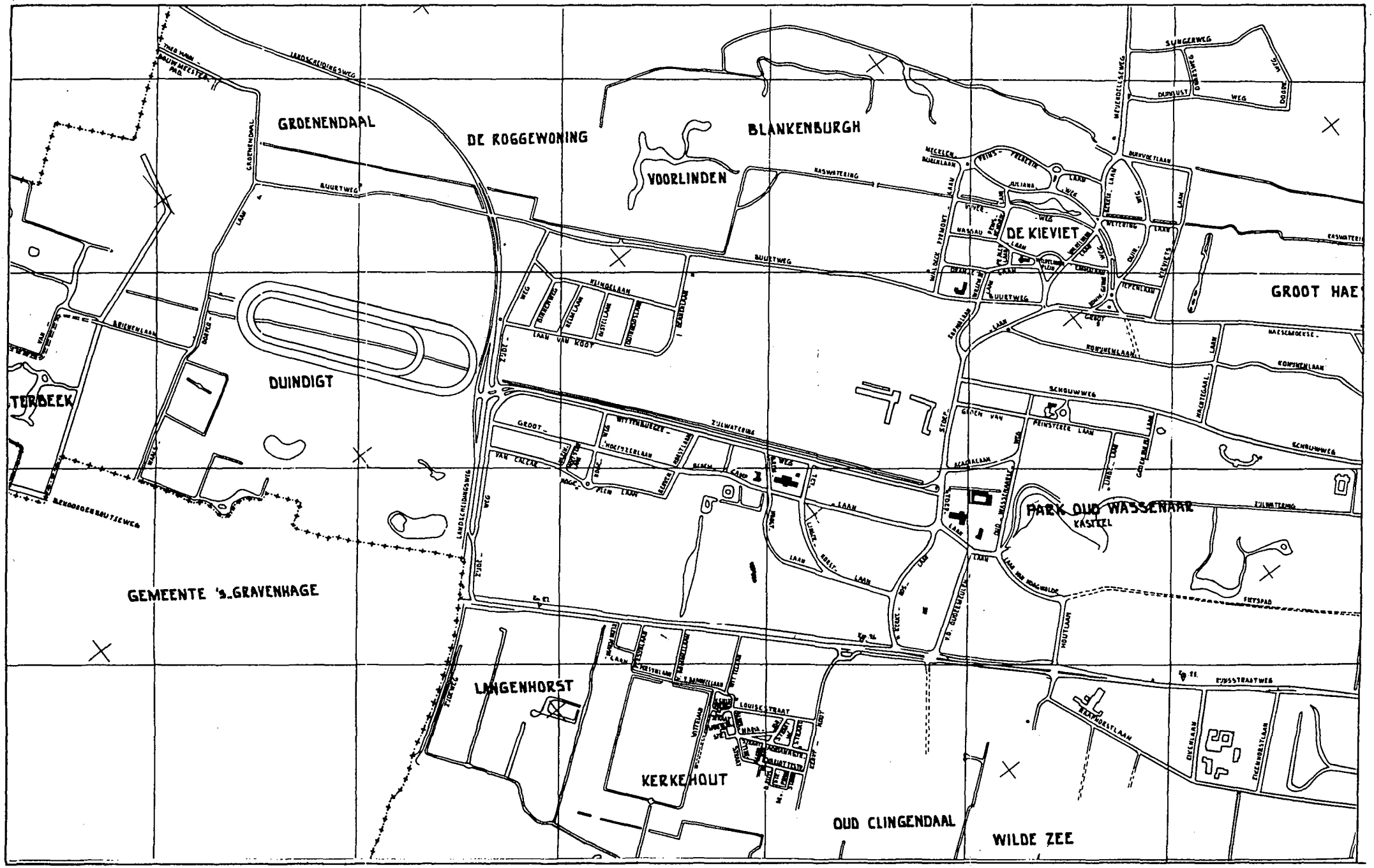

-figuur 7b : Straatnamenkaart van het zuidelijke deel van de gemeente Wassenaar.

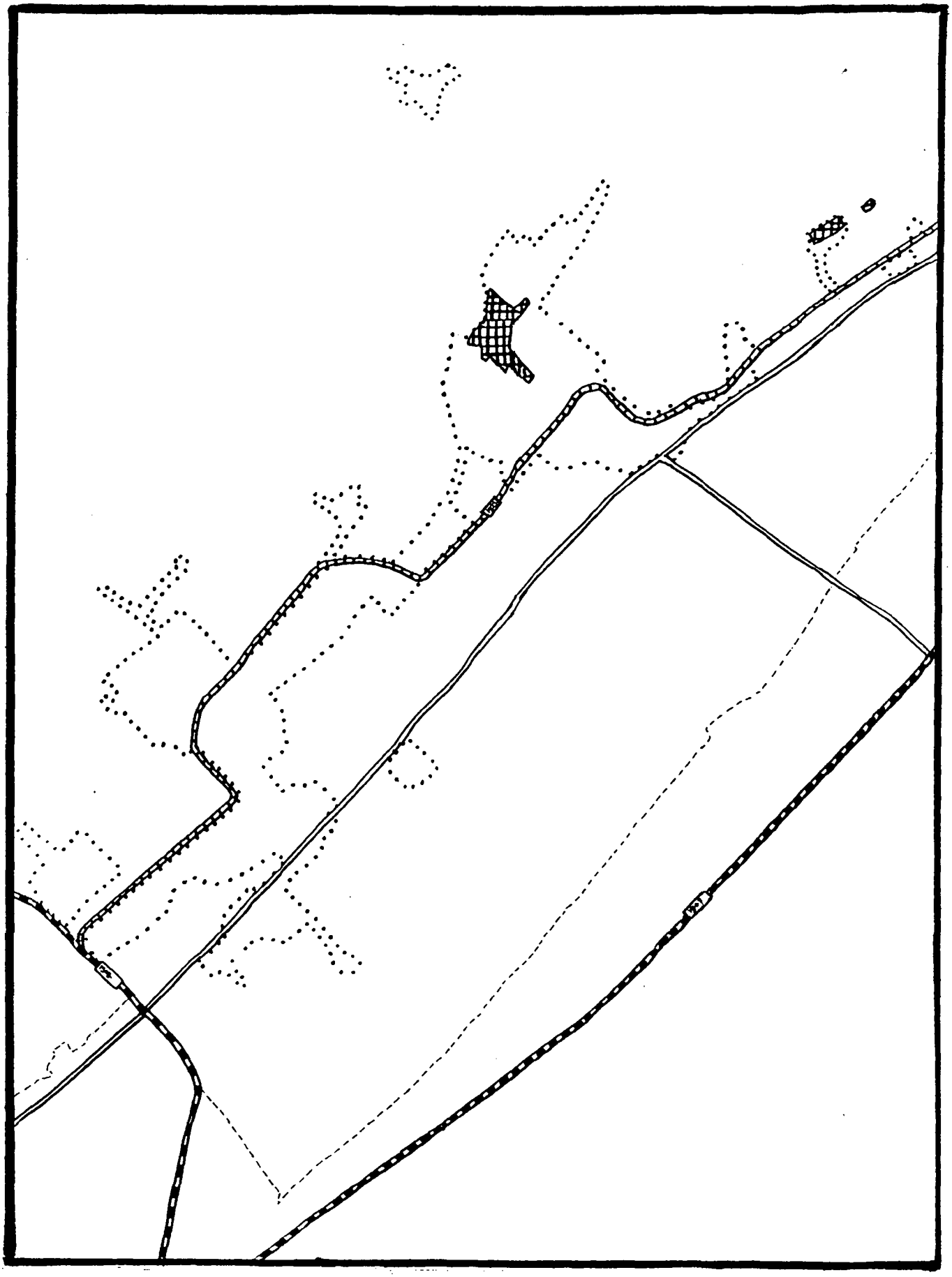

-figuur 8a : Functioneel-ruimtelijke ontwikkeling van Wassenaar in hoofdlijnen, periode 1850-1945.

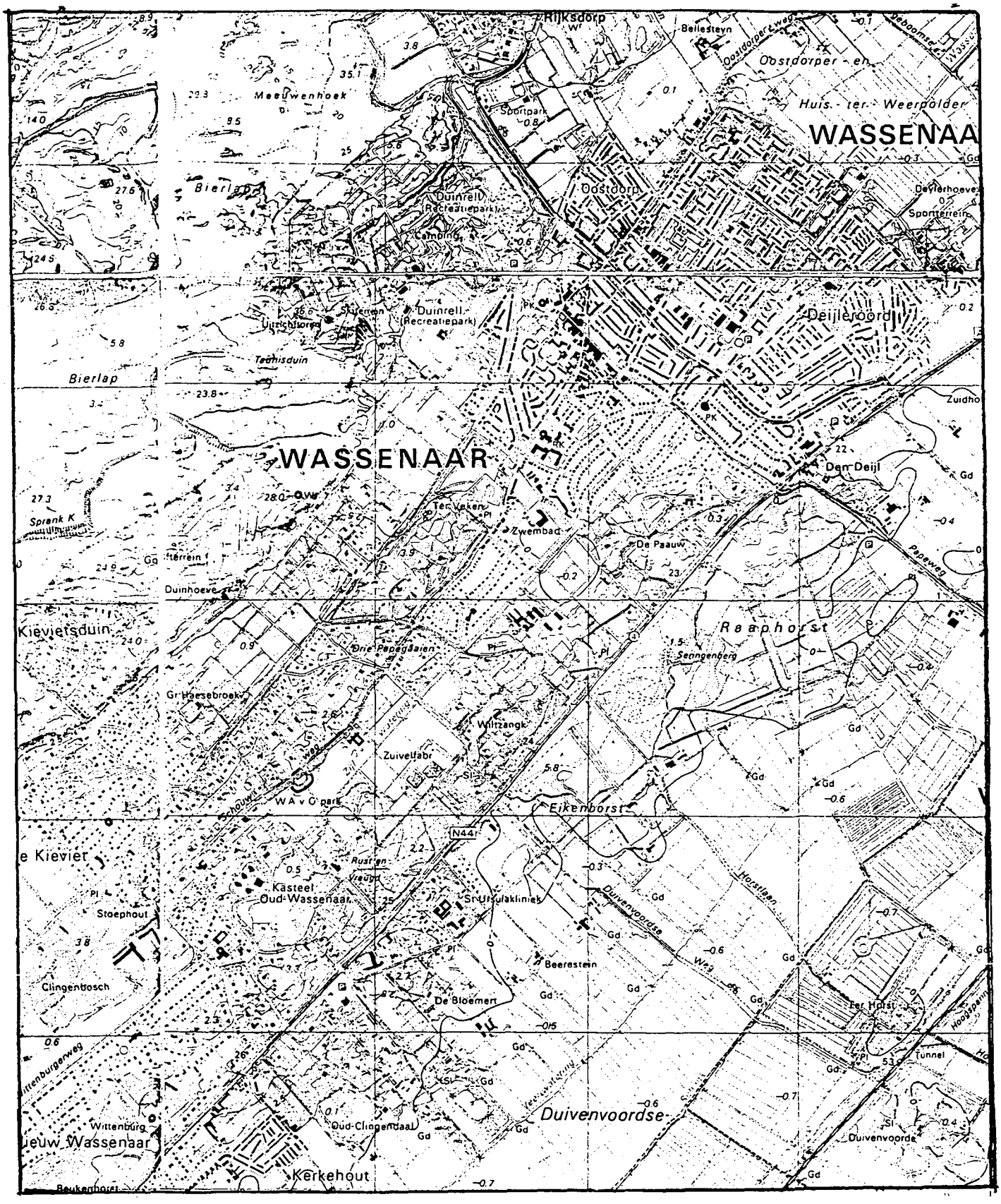

-figuur 8b : Wassenaar in 1989 (ter vergelijking).

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK VAN DE GEMEENTE WASSENAAR

Inleiding

Wassenaar is ongeveer in de 11de eeuw als binnenduindorp aan de rand van een strandwal onstaan. Het oude dorpscentrum wordt gevormd door het driehoekige Plein, waaraan de dorpskerk en het baljuwhuis zijn gelegen. Hierop komen de Langstraat (Zuidstraat), Gang (Weststraat), Schoolstraat (Ooststraat) en Berkheistraat uit. Deze dorpskern is tesamen met het open terrein aan de noordwestzijde van het kerkhof in 1967 als beschermd dorpsgezicht aangewezen. Naar het oosten gaat de Langstraat over in de Lange Kerkdam en de Papeweg, welke vanouds de verbinding met Voorschoten vormt. De Langstraat wordt doorsneden door de Heerweg (= Kerkstraat en Achterweg), welke in noordelijke richting overgaat in de Oostdorpersweg en naar het zuiden in de Schouwweg. Behalve binnen het dorpscentrum heeft zich langs deze uitvalswegen, waarvan de structuur goed bewaard is gebleven, voornamelijk kleinschalige lintbebouwing ontwikkeld.

De noordwest-zuidwest lopende strandwallenstructuur, waarop duinbossen zijn ontstaan is nog goed herkenbaar. De voornaamste verbindingsweg op de strandwal is de Rijksstraatweg, die deel uitmaakt van de "Heerweg" tussen Den Haag en Haarlem. Deze wordt met de Schouw- en Buurtweg verbonden door een aantal dwarswegen (Stoeplaan, Rust- en Vreugdlaan). Naast de hoger gelegen beboste zandgronden bevindt zich een strak gestructeerd poldergebied in het noorden en zuidoosten. Vooral ten zuid-oosten van de Rijksstraatweg is het agrarisch karakter nog intact en er bevinden zich op de overgang tussen zand en veen verscheidene in oorsprong 17de eeuwse boerderijen. Voornamelijk aan weerszijden van de Rijksstraatweg heeft zich op de brede zandrug vanaf de late Middeleeuwen een uitgestrekt gebied met buitenplaatsen ontwikkeld. In de 19de eeuw zijn hiervan vele gemoderniseerd, enkele verdwenen. Door de aanleg van landschapsparken is het groene karakter versterkt. Mede dankzij de aanleg van tramwegen werd Wassenaar na 1900 een aantrekkelijk vestigingsgebied voor permanente bewoning buiten de grote steden. Dit proces van forensisme was aanvankelijk alleen voor de welgestelden weggelegd, maar later ook voor de middengroepen uit de samenleving. In het bijzonder ten noordwesten van de Rijksstraatweg zijn grote delen van voormalige buitenplaatsen veranderd in villaparken.
Na het overlijden van enkele grootgrondbezitters in het eerste decennium van de 20ste eeuw verwierven exploitatiemaatschappijen als eerste de gronden van Groot Haesebroek en Oud Wassenaar (v.a. 1908). Met behoud van het bestaande wegenpatroon werden grote kavels grond uitgegeven voor de bouw van grote representatieve landhuizen langs de Schouwweg en het westelijk deel van Oud Wassenaar. Aan de randen van Backershagen en de Paauw werden enkele grote kavels aan particulieren verkocht en bebouwd met luxeuze landhuizen (ca. 1910-'16). De exploitatie van het noord-oostelijk deel van de Paauw kwam mondjesmaat op gang. De oorspronkelijke landhuizen werden meestal gehandhaafd, maar kregen soms een andere bestemming. De Kieviet is de eerste villawijk met zowel vrijstaande als dubbele villa's, dat een duidelijk planmatige aanleg vertoont. Het is in de periode 1911-'14 ontworpen door J. Mutters met vloeiende lijnen en ruimte voor groenstroken en enige wijkvoorzieningen als kerk en school. Het plan uit 1918 om van Meyendeel een luxueus villapark te maken is mislukt. Alleen het nabij de Kieviet gelegen relatief kleine rechthoekige gebied van Kievietsduin is in gebruik genomen. De meeste villa's uit die periode staan langs de Meyendelseweg en het gebied is pas na 1945 verder bebouwd. Een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich voorgedaan in Rijksdorp. Voor dit bosrijke duingebied

van de voormalige gelijknamige buitenplaats is in 1920 door J.J. Brandes een stratenpatroon ontworpen. Op beperkte schaal zijn hier in de jaren '20 landhuizen gebouwd. Na realisatie van een tramlijn in 1921-'23 vond een sterke toename van de bouw voor de middengroepen uit de samenleving plaats. Door de vaststelling van een bestemmingsplan kregen vanaf de jaren '20 de uitbreidingen een meer planmatig karakter. De verkaveling en bebouwing werd kleinschaliger en het aantal dubbele en geschakelde woonhuizen nam toe. Hoogbouw was daarbij niet toegestaan. De wijk Deyleroord (v.a. 1923) laat een vrij rechtlijnig stratenpatroon zien met bij de Lus een pleinvormig gedeelte. Ten zuiden van het dorpscentrum zijn de straten gegroepeerd rondom het Burchtplein en het Molenplein (1919-'28). Eind jaren '20 en in de jaren '30 heeft een verdichting plaatsgevonden van het gebied dat zich naar het zuidwesten uitstrekt tot het landhuis de Drie Papegaaien (Rust- en Vreugdlaan) en in het noord-oosten tot de Haven. De wijk Clingenbosch heeft een rechtlijnig stratenpatroon (v.a. 1919). Naast middenstandwoningen staan er verschillende villa's voor de hogere middengroepen. Vanaf 1920 werd De Paauw eveneens verkaveld en werd de wijk bebouwd met forse enkele en dubbele herenhuizen voor de hogere middengroepen. Vergelijkbaar hiermee is Persijn, een kleine villawijk ten zuid-oosten van de Rijksstraatweg. Minder planmatig is de villaontwikkeling geweest langs de Raaphorstlaan e.o. met een bebouwing die verwant is aan de Kieviet. Nieuw Wassenaar (v.a. 1924) en Teylingerhorst (v.a. 1929) hebben eveneens een vrij rechtlijnig stratenpatroon met enkele vloeiend gebogen straten. Er staat afwisselende bebouwing variërend van luxe vrijstaande herenhuizen tot woonblokken van 2, 4 of 6 woonhuizen. Het voormalige landgoed Hoogwolde is de laatste villawijk die vanaf 1923 dezelfde ruime opzet heeft gekregen als Oud Wassenaar.
De sociale woningbouw concentreerde zich vanaf 1914 in de wijken Kerkehout en Oostdorp. Het noordelijk deel van Deyleroord met als hoofdas de gebogen weg Van Zuylen van Nijeveltlaan en Deylerweg komt uit op het Rozenplein, vanwaaruit zich radiaalsgewijs enige straten afsplitsen. In deze wijk komt geschakelde woningbouw uit het eind van de jaren '20 en '30 voor. Hier staan ook de eerste huurwoningen binnen de gemeente.

Binnen de uitgestrekte bebouwing van de gemeente zijn ook nog enige vroegere buurtschappen herkenbaar. Vanuit Den Deijl, ontstaan op een kruispunt tussen de Lange Kerkdam, Papeweg en Rijksstraatweg, heeft zich de Deijleroord ontwikkeld. Lange Kerkehout is in oorsprong een klein buurtschap met enige lintbebouwing ten oosten van de Rijksstraatweg. Verder is aaneengesloten bebouwing te vinden langs een komvormig gedeelte van de Papeweg en langs de Vinkelaan tegenover de ingang van de Horsten. De verspreide lintbebouwing langs de Waalsdorperlaan en Van Brienenlaan heeft een relatie met de landgoederen Duindigt en Clingendael.

Typologisch gerangschikt zal de bebouwing binnen de gemeente hieronder worden gesproken.

Dorpsbebouwing, woonhuizen

Binnen het beschermde dorpsgezicht heeft tussen de deels nog 17de en 18de eeuwse bebouwing een verdichting plaatsgevonden met kleinschalige 19de en vroeg 20ste eeuwse arbeiders- en middenstandswoningen. Deze is verder te vinden langs uitvalswegen als Oostdorperweg, Kerkstraat en Schouwweg, waar echter de vroeg 20ste eeuwse bebouwing overheerst. Er staan kleine éénlaagse woningen onder een zadel- of mansardedak, dat soms loodrecht op en soms evenwijdig aan de straat staat. Aan de straatzijde hebben ze

(ingezwenkte) lijst- of puntgevels. De gevels zijn opgetrokken van rode of gele baksteen en hebben als enige versiering ontlastingbogen boven de vensters en deuren. Soms zijn de gevels wit gepleisterd. Voorbeelden hiervan zijn de uit grauwe baksteen opgetrokken lijstgevel van Achterweg 15 (XIXB) en de gepleisterde lijstgevel van Duinrellweg 10 (XIXb/c). De entreepartij heeft een houten omlijsting met hoofdgestel en pilasters. Kleine vrijstaande landarbeidershuisjes uit de periode 1800-1945 komen nog voor aan de Raaphorstlaan en Eikenhorstlaan. In het dorpscentrum staan aan het Tuinpad enkele vroeg 20ste eeuwse arbeidershuisjes. De arbeiders- en middenstandswoningen uit de periode 1890-1915 sluiten in uiterlijk aan bij de bouwtrant van de Overgangsarchitectuur. Soms is invloed zichtbaar van de Neo-Renaissance en de Chaletstijl, zoals bij het gespiegelde dubbele woonhuis, Schouwweg 11-12 (1909). De kappen zijn uitgevoerd met gesneden makelaarswerk. De gevels hebben gepleisterde sierbandenen blokjes in de ontlastingsbogen. Het aan een pleinachtig gedeelte van Kerkehout gelegen Rijksstraatweg 709 (ca. 1914) heeft enig decoratief siermetselwerk in de vorm van gele baksteen sierbanden en ontlastingsbogen. Oostdorperweg 119 (1914) is een middenstandswoning, bestaande uit een door een mansardedak gedekte bouwlaag. De voorgevel heeft een middenrisaliet met topgevel, waar zich het entreeportiek bevindt. Aan de Papeweg, tegenover de ingang van het landgoed de Horsten staat een komvormig gesloten lintbebouwing, die in fasen tussen 1909 en 1929 tot stand is gekomen. De bebouwing langs de Vinkenlaan sluit hierbij aan. Langs het Ammonslaantje komen meer vrijstaande woonhuizen uit deze periode voor.

In het dorpscentrum staan verschillende huizen uit het laatste kwart van de 19de eeuw met Eclectische stijlmotieven. Twee karakteristieke voorbeelden uit ca. 1875 zijn Duinrellweg 8 en 9. De van schoon metselwerk opgetrokken voorgevels hebben geblokte gepleisterde hoekpilasters en een middenrislatiet met een van een keperboogvenster voorziene topgevel. Hieraan verwant is Schoolstraat 4 (ca. 1875), waarvan de lijstgevel is uitgevoerd met in- en uitzwenkende zijkanten en geblokte gepleisterde hoekpilasters. De gevels van Schoolstraat 53 (Neyenburg, ca. 1880) zijn gepleisterd en boven de vensters afwisselend versierd met gebogen en driehoekige frontons. Het naastgelegen koetshuis (nr. 53a) heeft een tuitgevel met een gepleisterd klimmend boogfries. Soberder, maar passend binnen dezelfde traditie, zijn de uit fijn gevoegd metselwerk opgetrokken lijstgevels van Plein 10 en 11 (ca. 1890). Eveneens Eclectisch zijn de dienstwoningen van Clingendael. De éénlaagse woningen onder zadeldak aan de Van Brienenlaan (1873) en het woonhuis aan de Waalsdorperlaan 8 (ca. 1875) hebben geel siermetselwerk, bestaande uit geblokte hoeklisenen, sierbanden en keperbogen.

Verschillende buitenplaatsen zijn gesticht op terreinen van Middeleeuwse kastelen, terwijl andere zijn ontwikkeld vanuit een eenvoudig buitenverblijf, in gebruik als "herenkamer" bij een boerderij. In de 19de eeuw verdwenen tal van buitenplaatsen, terwijl andere werden gemoderniseerd, waardoor veel huizen in hun huidige vorm dateren van na 1800. Zo is Clingendaal een in oorsprong 17de eeuws huis, dat zijn huidige gedaante dankt aan 19de en 20ste eeuwse verbouwingen. Ca. 1830 werd het naar voren uitgebouwd en kreeg het een gepleisterde voorgevel met middenrisaliet en klokketorentje (ca. 1930 is de gevel ontpleisterd).

In de periode van het Neo-Classicisme kreeg de Pauw gestalte. Het wit gepleisterde landhuis stamt uit 1800. In opdracht van Prins Frederik ontwierp J.D. Zocher jr., behalve enkele dienstwoningen, de twee vooruitspringende zijvleugels. H.H.A. Wentzel heeft in

1853 de entree met Ionische Zuilen hieraan toegevoegd. Hij was tevens de architect van "De Beukenhorst", een in Neo-Classistische stijl gepleisterd landhuis uit 1845 (Rijksstraatweg 632).

In de tweede helft van de 19de eeuw raken ook andere neo-stijlen in de mode. Een goed voorbeeld hiervan is het in Neo-Lodewijk XIV-stijl ontworpen Oud-Clingendaal (1868). Voor Kasteel Oud-Wassenaar is C. Muysken geïnspireerd op de Hollandse en Franse Neo-Renaissance (1876-'79). De rijk met beeldhouwwerk versierde voorgevel heeft twee ronde hoektorens en een vooruitspringende middenpartij met topgevel. De hal heeft een door zuilen gedragen galerij en een dubbele "keizerlijke" trap. De dienstwoning en pergola zijn in dezelfde stijl opgetrokken. De Hollandse Neo-Renaissancestijl van de gebroeders Van Nieukerken is minder uitbundig. Het landhuis Wittenburg en de aan een carrévormig plein gelegen bijgebouwen hebben de allure van een vroeg 17de eeuws quasi-kasteel. M.E. van de Wall paste deze stijl in 1923 nog toe voor het kleinere landhuis, Raadhuislaan 1. Door de rijkere detailleringen heeft de Neo-Renaissance van "De Dok" (1906-'07), Rijksstraatweg 621 een meer stedelijk karakter. De trapgevel wordt bekroond door een schilddragende leeuw.

Door de ontwikkeling van de villawijken na 1900 staat er in Wassenaar nu een groot aantal vrijstaande villa's. De meeste zijn overwegend historiserend van karakter. Wel zijn er daarbinnen verschillende stromingen te herkennen. Van grote invloed op de ontwikkeling van landhuizen is de contemporaine Engelse landehuis bouw. Niet alleen de hoofdvorm en detailleringen zijn overgenomen, maar ook de indeling van de plattegrond en de bestemming van de ruimten is in meer of mindere mate is terug te vinden bij zowel de grotere als de kleinere landhuizen. Door de vrije orderening van de ruimte ontstaat een onregelmatige plattegrond, waarbij de "hall" een centrale functie vervult. Met name de grotere landhuizen kennen een ver doorgevoerde speciale bestemming van de ruimten (eetkamer, biljartkamer, kinderkamer, aparte ruimten voor man en vrouw, dienstvleugel met verschillende ruimten voor het personeel). Dienstruimten liggen meestal op het noorden, terwijl de woonkamer of salon op het zonnige zuiden ligt. Bij de indeling van de ruimten is veel aandacht besteed aan gemak, zon en uitzicht. Openslaande deuren zorgen voor het contact met de natuur. Sommige plattegrondvormen zijn afgeleid van Engelse voorbeelden. Voorbeelden hiervan zijn de vlinderplattegrond bij het door H.F. Mertens ontworpen landhuis, Oudermeulenlaan 11 (1927-'28), de Y-vormige plattegrond van Lijsterlaan 2 (ca. 1925) en de gebogen plattegrond van Meyboomlaan 1 (S. de Clerq, 1922). Herkenbare Engelse elementen in de opstand zijn de erkers, de ramen met roedenverdeling, de samengestelde daken met steekkappen, gedekt met leipannen.

Tot 1918 zijn in Wassenaar vooral veel grote landhuizen gebouwd, waarbij toegangshekken, dienst- en/of portierswoningen en garage's en/of koetshuizen in één en dezelfde stijl zijn opgetrokken. Ze komen behalve in de oudste villaparken (Oud-Wassenaar en Groot Haesebroek) ook elders verspreid voor in de gemeente. Ze hebben een duidelijk representatief karakter en een stijl die verwant is aan het Hollandse Traditionalisme en Engelse "landhouses". Het meest duidelijke voorbeeld van een villa in Engelse landhuisstijl is het door de Engelse architect R.J. Johnston ontworpen Voorlinden (1911) aan de Buurtweg. De symmetrisch opgezette hoofdmassa heeft over alle verdiepingen doorlopende erkers met steekkappen. De rode bakstenen gevels hebben omrandingen van lichte baksteen om vensters en deuren. Het dak is gedekt met leipannen. Specifiek Engels zijn ook de

uitkragende brede met siermetselwerk uitgevoerde rookkanelen, hoog boven het dak uitstekend. De door plaatselijke architecten uitgevoerde bijgebouwen hebben deels ruw gepleisterde gevels. Dat een dergelijk landhuis een voorbeeldfunctie heeft gehad zowel wat betreft de architectuur als de groepering en bestemming van de ruimten blijkt bijvoorbeeld uit de door J. Mulsy ontworpen landhuizen Wiltzangk en Meyland (1911-'15) op het voormalige landgoed Backershagen. Tot de "klassiekers" behoren ook "Huize Duinauwe", Groot Haesebroekseweg 2 (A. Broese van Groenou, 1911,) "Terveken", Schouwweg 29 (H. van der Helm, 1911-'13) en "Vrije Blick", Hertelaan 13-17 (W. Lensvelt, 1915). Bij Groen van Prinstererlaan 1 (A. Broese van Groenou, 1906) komt duidelijk de groepering van de ruimte rond de centrale hal naar voren. Bij de eerste monumentale villa's die Z. Hoek en J.T. Wouters hebben ontworpen in de door hun ontwikkelde villaparken zijn bovengenoemde elementen ruimschoots aanwezig. Het beste voorbeeld hiervan is Frisiastate uit 1910 (Lindelaan 2 t/m 8), waar de architectuur van zowel de hoofd- als bijgebouwen verbonden is met het Traditionalisme. Er is veel oog voor detail en er zijn duurzame materialen gebruikt. J.J. Brandes die in de periode 1900-'15 met Hoek & Wouters samenwerkte, heeft ook een groot deel van de ontwerpen voor zijn rekening genomen. Uit landhuizen als Maarheeze (Rijksstraatweg 675, 1914) blijkt dat hij in deze periode onder invloed stond van het Duits Monumentalisme. Behalve de toepassing van Europese stijlkenmerken, werden ook mo-tieven gebruikt uit Oosterse culturen. Het meest sprekende zijn de topgevels van Schouwenhoek, die geïnspireerd zijn op de Javaanse Batikkunst of het toegangshek van Boekhorst (Schouwweg 68, 1913) dat tempelachtige vormen heeft. Een entreeportaal in vergelijkbare stijl komt voor bij het in Engelse Cottagestijl opgetrokken landhuis van A.H. Wegerif aan de Waldeck Pyrmontlaan 11 (1927-'29).

De sobere ongepleisterde baksteenarchitectuur van het 17de-eeuwse Hollands Classicisme bleef ook een geliefde bron van inspriatie. Het meest imposant is Paauwlaan 4-8, dat behoort tot een groep landhuizen (L.J. Zaaijer, 1914-'16) die is uitgevoerd met toegangshek, portiers- en dienstwoningen, koetshuis en garage. Karakteristiek zijn verder Schouwweg 87 door S. Parqui (1917-'19), Rijksstraatweg 679 (1920-'25) door J.T. Wouters en Villa Coromoto, Buurtweg 89-91 door S. de Clerq (1924). In gepleisterde vorm is deze stijl door Jos Cuypers in 1912-'13 toegepast bij de Pauwhof (Paauwlaan 2a) en door E. Canon bij Stoeplaan 1 (1927). Hier is evenals bij Villa Maritima (Papeweg 2, 1911) voor het entreeportiek het Serlianamotief toegepast. Ook bij de "kleinere" villa's komt het Neo-Hollands Classicisme voor, zoals bij Lange Kerkdam 97 (A.J. van Doorn 1914) en Groot Haesebroekseweg 27b, L.J. Falkenburg, 1913). De rechthoekige bouwmassa's worden hier gedekt door een hoog opgaand schilddak met schoorstenen op de nokhoeken. Ionische hoofdgestellen en driehoekige frontons bekronen de symmetrisch ingedeelde gevels.

Een aparte plaats wordt ingenomen door het landhuis Rust en Vreugd, in 1923 in Eclectisch Neo-Classicistische stijl ontworpen door S. de Clerq voor het echtpaar Van Ommeren-de Voogt. De witgepleisterde gevel aan tuinzijde is het meest voornaam en heeft vier Art Déco beelden, de vier seizoenen voorstellende.

Het teruggrijpen op de architectuur uit de tweede helft van de 18de eeuw is kenmerkend voor de zgn. Um-1800-stijl. G.J. van der Mark, een lokale architect die thuis was in de neo-stijlen, bouwde in 1912 aan de Rust en Vreugdlaan 2 het landhuis "Ivecke", een copie van een Deens paleis in Lodewijk XVI-stijl. Alhoewel deze stijl zeer traditioneel en monumentaal is, waren de toegepaste bouwtechnieken soms wel al modern. Zo zijn de

gevels van "Ivecke" van imitatie kunststeen. Het in oorsprong 17de-eeuwse "Blankenburgh (Buurtweg 38) kreeg in 1917 een Neo-Barokke bekleding.

Ook de eigentijdse vormentaal van de Jugenstil vond zijn weerslag in de villa-architectuur. Het beperkte zich echter meestal tot het materiaalgebruik, zoals het gebruik van verblendsteen en geglazuurde dakpannen. In een aantal gevallen is sprake van een combinatie met de Chaletstijl door toepassing van overstekende kappen, sierspanten, vakwerk en decoratief houtsnijwerk. Zeer karakteristiek is de door J. Bosboom ontworpen villa aan de Rijksstraatweg 775. Een zeer sprekend voorbeeld is ook het door Meyers & Molema ontworpen landhuis met de "blauwe pannen" uit 1913 (Rijksstraatweg 426). J. Olthuis, een typische architect uit de Jugendstil periode, heeft ca. 1910 het in Jugendstil en Chaletstijl opgetrokken landhuis Rijksstraatweg 635 van een naamsteen voorzien met een gestileerde bij. Aan de oneven zijde van de Lange Kerkdam komen relatief veel woonhuizen uit de Jugendstilperiode voor. Typerend voor deze periode zijn de door de Leidse architect W. Fontein ontworpen nrs. 3 en 87-89 (ca. 1910). Ze hebben beide markante hoektorens, gepleisterde geveldelen, houten erkers en windveren met snijwerk.

Met de ontwikkeling van de Kieviet kwam er vanaf 1916 meer aandacht voor het kleinere landhuis, gelegen op minder grote kavels en met minder bijgebouwen. De belangrijkste bron van inspiratie bleven evenwel de Engese "landhouses", maar nu meer vanwege de nieuwe daar ontwikkelde bouwstijl, die is ontstaan uit de inheemse landelijke bouwkunst, het zgn. "Old English" van de "Cottages". Karakteristiek zijn de samengestelde daken met verschillende dakschildlengte en/of dakhelling, belegd met riet of rode leipannen. De gevels hebben een gevarieerde opbouw, voorzien van (ruw) pleisterwerk met vakwerk of gepotdekselde geveldelen. De ramen hebben een roedenverdeling en/of glas-in-lood. De ruimten zijn nog steeds vaak gegroepeerd rond een centrale hal, waardoor een organische samengestelde plattegrond ontstaat. De grootste concentratie landhuizen in Engelse Cottagestijl is te vinden in de Kieviet. Hier staan de zgn. "lokvinken", die J. Mutters in landelijke stijl had opgetrokken, zoals "Uit den Druck" (Duinweg 1, 1914-'16). Hieraan verwant zijn de villa's van C.M. Kranenburg en J.A. Knijnenburg. B.W.C. Emans, B. Vredegoor (in Nieuw Wassenaar), H.C.M. van Beers (Oud Wassenaarseweg 4-6, 1919), J.H. Palentga (Kievietslaan 31, 1915), H.A.J. Baanders (Konijnenlaan 47, 1916). Ook rijksbouwmeester G.C. Bremer hield zich bij het ontwerp van de dubbele villa Duivoetlaan 10-12 (1918) aan de stijl van de wijk. Verspreid over de gemeente komt de Engelse stijl ook elders voor. Het door Smit & Fels ontworpen "de Denck" (Hazenlaan 15, ca 1911) heeft op de verdieping een met houten vakwerk uitgevoerde erker, voorzien van glas-in-lood.

Ook eigentijdse materialen werden toegepast. Zo heeft A.H. Wegerif bij Rijksstraatweg 777 een met een rieten dak uitgevoerde villa voorzien van stalen kozijnen en betonnen pijlervormige penanten. Het in 1917 door G. Hoogevest ontworpen landhuis "Bloemaert" is - evenals de bij gebouwen - door het rieten samengestelde dak en de ongeregelmatige gevelopbouw verwant aan de Cottagestijl, maar het heeft door haar omvang tevens het karakter van een Engelse landhuis. J.W.E. Buys, die internationale bekendheid verwierf met de glasarchitectuur van het Haagse kantoor van de "Volharding", is in De Kieviet zijn carrière begonnen met enkele villa's in Cottagestijl, waarbij rieten daken en gepotdekselde geveldelen een belangrijke rol spelen (1920-'21). Het in Rijksdorp gelegen landhuis Katwijkseweg 15 (1925) geeft het begin aan van zijn ontwikkeling in de richting van het

functionlisme, geïnspireerd door het werk van Frank Lloyd Wright.

Allengs ontstond een "Hollandse landhuisstijl", die gebaseerd was op de eigen inheemse landelijke voorbeelden. Een belangrijke representant hiervan is de door A.J. Kropholler voor zichzelf ontworpen villa (1921, Zijdeweg 5). Het boerderijachtig landhuis heeft een onregelmatige plattegrond en een samengesteld rieten dak. De uit rode baksteen opgetrokken asymmetrisch ingedeelde gevels hebben weinig decoratie. Bij de ramen met roedenverdeling zorgen luiken voor een fleurig accent. J. Limburg, die in verschillende eclectische stijlen heeft gewerkt, ontwierp in 1914 aan de Schouwweg 59 een fraai landhuis dat, evenals de tuin, een goed beeld geeft van de landelijke villa-bouwstijl uit die tijd.
Van de grote groep architecten, die in de landhuisstijl werkten verdient verder M.A. van der Wall aparte vermelding. Zijn architectuur is herkenbaar aan de deels in schoon metselwerk en de deels in ruw pleisterwerk uitgevoerde gevels. Behalve in de Kieviet staan in Clingenbosch aan de Laan van Koot en de Zijdeweg (1915-18) enkele villa's, die representatief zijn voor deze stijl. Ook bij de middenstandwoningen aan de Zijlweg (1923) bleef hij zijn landelijke stijl trouw.

Slechts een kleine groep architecten gaf, onder invloed van de Amsterdamse school, een meer plastische uitwerking aan de "Cottage-stijl". Het is een gematigd expressionistische stijlvariant, waarbij het rieten dak van golvende daklijnen en dakschilden wordt voorzien. Het duidelijkste voorbeeld is Bloemcamplaan 57, een landhuis van de Larense architect W. Hamdorff (1930-'31). M.H.W. Scholte heeft voor Wilhelminaplein 8 (1925) eveneens een opvallende glooiende daklijn gekozen met als markant detail de krulvormige zinken beëindiging van het nokeinde. Verschillende, vaak wat kleinere landhuizen, hebben een opvallend steil afhangend rieten dak. Het door J.A.J.W. Cramer in de Kieviet ontworpen pand uit 1921 is hiervan een goed voorbeeld.

De "Cottagestijl" werd ook veel toegepast voor dienstwoningen en andere bijgebouwen op landgoederen. Een goed voorbeeld hiervan is de portierswoning op Clingendael (1906, G.J. Verboog). Zeer decoratief is ook het koets- en wagenhuis (ca. 1900), uitgevoerd met elementen uit de Engelse Neo-gotiek, zoals vakwerk en gekleurde baksteen- en dakpanpatronen en detailleringen.

Zelfs bij de sociale woningen in Oostdorp en Kerkehout heeft A. Broese van Groenou landelijke elementen toegepast, bestaande uit luiken en vakwerk. Deze landelijke architectuuropvattingen bepaalden tot de jaren '30 het aanzien van Wassenaar (en worden bij de hedendaagse villabouw nog volop geïmiteerd).

Het omvangrijke oeuvre van de reeds eerder genoemde Haagse architect J.J. Brandes is ook in Wassenaar sterk vertegenwoordigd. In de periode 1915-'18 werkte hij conform de toen heersende smaak eveneens in de romantische Engelse landhuisstijl. De landhuizen De Roemer (1915, Gr. van Prinstererlaan 11) en Nijenstede (1916-'17, Schouwweg 107) hebben een vrij vlakke gevelindeling. Schouwenhoek (Schouwweg 102) is daarentegen veel plastischer. De in- en uitspringende bouwmassa's zijn gegroepeerd rondom het verticale torenachtig bouwlichaam. Bij "Hilgestede" (1919, W. Pyrmontlaan 1) komt het landelijke tot uitdrukking in de steil doorlopende rieten dakschilden en de combinatie van hout en steen. Vanaf 1917 treedt een verstrakking op en doet Brandes afstand van de Neo-stijlornamentiek. Deze verandering is voor het eerst te zien bij de R.K. Jongensschool en

het voor hemzelf ontworpen landhuis Meyenhage (1918, Duinvoetlaan 2). Het dak heeft hier licht glooiende dakschilden, terwijl door de luifels en gemetselde bloembakken een duidelijke relatie met de eveneens door hem ontworpen tuin is ontstaan. Brandes heeft hiermee de basis voor een nieuwe bouwstijl gelegd, genaamd de Nieuwe Haagse School, die tussen 1920 en 1929 zeer populair werd. De uit rode baksteen opgetrokken gevels met diepe voegen hebben een horizontale geleding, bestaande uit betonnen gevelbanden, onderdorpels, afdekplaten, luifels en zwart gekleurde sierbanden. De ramen hebben vaak stalen kozijnen. Uiteindelijk ontwikkelde Brandes een meer vrije monumentaliteit los van de kubische vormentaal, waarbij en hebben de met leien of leipannen gedekte schilddaken een fors overstek hebben. De door het dakschild stekende zware schoorsteen zorgt voor het verticale element. Karakteristieke voorbeelden uit de jaren '20 zijn Oudermeulenlaan 2 (1926) en Hazelaan 4 (1929). Andere architecten die gewerkt hebben in de stijl van de Nieuwe Haags School zijn D.L.S. Schoemaker (Stoeplaan 17, 1928) en Van Baak & Wiersma (Van Bommellaan, 1926-'27). Ook lokaal werkzame architecten als H.W. van Lindonk vonden aansluiting bij deze stijl. De door hem in de periode 1916-'34 gebouwde enkele en dubbele villa's bepalen het straatbeeld in de Pauw en Teylingerhorst, vanwege de massieve bouwvolumes met zware soms pyramidevormige schilddaken en een ritmische en kubische geleding van de gevels.

Op bescheiden schaal is ook het denken van het Nieuwe Bouwen doorgedrongen in de Wassenaarse architectuur. De stijl van Jan Wils, die in deze periode nauw samenwerkte met Brandes, staat onder invloed van de Nieuwe Haagse School, maar ook van Frank Lloyd Wright en de Nieuwe Zakelijkheid. Dit is te zien bij Konijnenlaan 7 (1935), dat een platte kubische horizontale geleding van de ruimte en langgerekte raampartijen met stalen kozijnen heeft. Brinkman en Van der Vlugt zijn vertegenwoordigd met een villa aan de Bremhorstlaan 15 (1934). Hendrik Wouda heeft in de periode 1924-'36 in de verschillende parken villa's ontworpen die herkenbaar zijn aan de samengestelde kubische bouwmassa's, daken met flauw hellende dakschilden en een fors overstek, gele baksteen in kettingverband, stalen kozijnen en massieve hoge schoorstenen.

Aparte vermelding verdient ook de Belgische Art Noueveau-architect Henry van de Velde. Als huisarchitect van de heer en mevrouw Kröller-Müller bouwde hij 1928-'29 aan de Groot Haesebroekseweg een sober vormgegeven gebouw met afgeronde vormen, dat voortkomt uit zijn streven naar zuivere vormen en zijn aversie voor neo-stijlen. In 1937 bouwde W.M. Dudok op het landgoed een dienstwoning met stalruimten. Door een latere verbouwing tot villa heeft het veel van zijn oorspronkelijke karakter verloren. De vooraanstaande architect K.P.C. de Bazel heeft in 1915-'21 het grote landhuis "Stoephout" aan de Stoeplaan ontworpen, waarvan nu nog alleen de garage met chauffeurswoning en de toegangshekken resteren.

De op stijlvormen en materiaalkeuze van het verleden geïnspireerde traditionalistische stromingen in de architectuur hebben zich ook in de jaren '20 en '30 gehandhaafd. Ze werden beïnvloed door de denkbeelden van prof. ir. M.J. Granpré Molière, die ook traditionalistisch maatschappijbeeld voorstond. Deze stroming, die bekendheid kreeg als de Delftse School paste een zekere symmetrie en monumentaliteit toe, waarbij de ingang werd geaccentueerd (bv. luifel en omlijsting) en vrije ventstergroeping plaatsvond.
De Delftse School is in Wassenaar vertegenwoordigd door o.a. F.A. Eschauzier en J. Gratama. Op de met rabatdelen uitgevoerde verdieping van het landhuis van Gratama

(Duinvoetlaan 16-20, 1920) prijkt een houten reliëf van een pauw.

Overige bebouwing

De belangrijkste winkelstraat in het dorpscentrum is de Langstraat, waarvan de winkelfunctie in de na-oorlogse periode door nieuwbouw is versterkt. Op de hoek van het Plein en de Gang bevinden zich aan weerszijden van de Langstraat nog laat-19de-eeuwse gepleisterde hoekpanden (met oudere kern) met een overhoeks geplaatste winkelentree op de hoek. Eén hiervan heeft een gebogen entreedeur. Een gaaf voorbeeld van een woonwinkelpand uit 1915 in de trant van de Overgangsarchitectuur is het aan de andere kant van de Langstraat gelegen hoekpand nr. 96. Enkele andere panden hebben houten winkelpuien met gecanneleerde of van Jugendstil snijwerk voorziene pilasters.

De dorpsherberg aan het Plein heeft bijna over de volle breedte van de gevel een houten veranda met balkon uit 1905 (gemaakt door de lokale aannemer C. van Tol). In Kerkehout bevindt zich een tot winkel verbouwd café, Rijksstraatweg 725. Tegen de vroeg-19de-eeuwse bouwmassa onder een dubbel zadeldak staat tegen de zuidelijke kopgevel eveneens een houten veranda van rond de eeuwwisseling. Café "De Landbouw" (Zijdeweg 58) is een verbouwde boerderij uit 1868 en wordt met sloop bedreigd.

In de nieuw ontwikkelde villaparken was het de bedoeling om in elk park een hotel te vestigen, waar gasten van de villabewoners konden vertoeven. Hiervoor werden bestaande buitenplaatsen gebruikt zoals "Kasteel Oud Wassenaar", maar ook nieuwe hotels werden gebouwd. Zo is de door A.H. Wegerif ontworpen villa "de Witte Hoogte" in 1925-'26 gebouwd als kantoor voor de exploitatiemaatschappij van Rijksdorp met de intentie het tevens te gebruiken als hotel met theetuin. Theetuin "De Kieviet" is door M.E. van der Wall in 1915-'16 ontworpen in de landelijke villastijl van het park, doch naderhand verbouwd en uitgebreid.

Met de opkomst van de zee als toeristische trekpleister is in de duinen bij de Wassenaarse Slag kort na de eeuwwisseling een uitspanning gebouwd, waarvan alleen het houten koetshuis resteert. In de jaren '20 is hiernaast het nog bestaande hotel Duinoord verrezen (Wassenaarse Slag 26).

Planmatige uitbreidingen, woningbouwcomplexen

Na de invoering van de Woningwet van 1901 werden in 1913 een Algemene en een Katholieke woningbouwvereniging opgericht. Planmatige uitbreidingen ten behoeve van de sociale woningbouw werden uitgevoerd in de wijken Oostdorp en Kerkehout. De keuze voor laatstgenoemde lokatie werd mede bepaald door de gunstige ligging ten opzichte van de in ontwikkeling zijnde villawijken. A. Broese van Groenou heeft in de periode 1914-'19 in beide wijken verschillende typen woningen ontworpen. Markant is vooral, mede door zijn ligging aan een plein, het U-vormige complex met rondbogige poort aan de Hallekenstraat in Oostdorp. Het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen & Kok realiseerde in de periode 1927-'29 in beide wijken verschillende typen rijtjeswoningen in de stijl van de Delftse School, deels gelegen aan pleinen en plantsoenen. Van het in Oostdorp gelegen complex is het oorspronkelijke karakter het best bewaard gebleven. Specifiek is ook de ritmische geleding van de bouwblokken en de aanwezigheid van kleine buurtwinkels, die

deels nog als zodanig in gebruik zijn. De voor de Katholieke woningbouwvereniging door de lokale aannemer/architect L. Vingerling uitgevoerde projecten (1921-'24) zijn vrij traditioneel van vormgeving en bovendien naderhand gemoderniseerd. Ze liggen ondermeer aan de Bloemluststraat en de Schulpstraat. Buiten deze wijken is het complex aan het Havenplein vermeldenswaard. Het aan een plein gelegen U-vormige complex uit ca. 1930 heeft massieve schuingeplaatste hoekblokken, waarvan er in één een badhuis was gevestigd. Het in 1923 bij de tramremisie aan de Deylerweg gebouwde complex woningen voor het trampersoneel bestaat uit geschakelde gepleisterde woningen.

Van een geheel ander karakter is de sociale woningbouw dat het echtpaar Van Ommeren-de Voogt op hun landgoed Rust en Vreugd heeft gerealiseerd: het aan de Schouwweg gelegen WAVO-park (= afkorting voor Wilhelmina Alida van Ommeren). Dit is in 1926 gebouwd door hun huisarchitect S. de Clercq en was bestemd voor de huisvesting van personen met een bescheiden inkomen, die buiten hun schuld armlastig waren geworden. Het in een Engels aandoende stijl opgetrokken complex heeft de vorm van een crescent, waarlangs in totaal 28 beneden- en bovenwoningen zijn gegroepeerd, die worden gedekt door een plat dak. In de uitspringende hoek- en middenpaviljoens zijn winkel- en dienstruimten gevestigd. De uit rode baksteen opgetrokken gevels zijn verlevendigd met terracotta bloemreliëfs. Als uitbreiding van het WAVO-park is 1929-'31 door S. de Clerq het ernaast gelegen "Johannahuis" gerealiseerd. Het is het enige "flatgebouw" in de gemeente van vòòr 1945. De landelijke, bij villa's toegepaste bouwstijl komt ook hier tot uitdrukking in bijvoorbeeld het gebruik van gepotdekselde delen. Het terugliggende middendeel met balkonloggia's geeft het de allure van een landhuis. Beide complexen hebben een waardevolle in Engelse stijl aangelegde tuin met komvormige waterpartijen. In het aangrenzende bos staat nog een houten tuinhuisje uit de bouwtijd.

Bijzondere bebouwing

Binnen het dorpscentrum staan verschillende gebouwen en objecten met een bijzondere bestemming. Middelpunt vormt het dorsplein met de driezijdige gietijzeren dorpspomp, die in 1869 vervaardigd is door de Haagse gieterij L.J. Enthoven & Co. Aan het plein staan verder het Baljuwhuis (1743), de dorpskerk (11-16de eeuw) en de hiervoor reeds genoemde dorpsherberg (1905). Aan de Langstraat bevindt zich het in Eclectische stijl opgetrokken voormalige raadhuis (ca. 1875), dat letterlijk "verlevendigd" is met een overkapt carillon boven de middenrisaliet.

Aan de oostrand van het oude centrum stonden langs de Johan de Wittstraat, respectievelijk op de hoek met de Lange Kerkdam en de Van Zuylen van Nijenveltstraat een postkantoor (1917) en een politiebureau met brandweerkazerne, inclusief brandweertoren (ca. 1924). Deze zijn kort na de inventarisatie gesloopt (1993). Het enige andere postkantoor van voor 1945 staat aan de Groot Haesebroekseweg en wordt eveneens met sloop bedreigd. Het is in 1927-'29 gebouwd naar een ontwerp van de Rijksbouwmeester G.C. Bremer.

In vrijwel elke woonwijk uit de periode 1920-'40 is wel een lagere school gebouwd. Eén van de oudste, die tevens een hoogtepunt vormt in de carrière van J.J. Brandes, is de hierboven reeds genoemde Katholieke jongensschool uit 1917 aan de Kerkstraat. Het is het vroegste en meest monumentale voorbeeld waarbij Brandes tot een nadere uitwerking kwam van de Nieuwe Haagse School. J. Mutters ontwierp in 1922 de Kievietsschool in de Engelse

Cottagestijl. Door het rieten dak sluit het aan bij de architectuur van de villa's in de wijk. Andere in deze periode in Wassenaar zeer actieve architecten hebben scholen ontworpen die traditioneler van vormgeving zijn, zoals P.N. de Bruyn (1922-24, R.K. Mavo, Van Heeckerenstraat 2), H. van Lindonk (1922-'24, Herenweg 4-6) en L. en J.A. van der Laan (1928, Oud Wassenaarsweg 13). Een belangrijk voorbeeld van de Nieuwe Zakelijkheid uit de jaren '30 is het verschillende malen verbouwde en uitgebreide "Rijnlands Lyceum" van J.P. Kloos uit 1938-'39. Minder opvallend, maar passend in dezelfde traditie zijn de lagere scholen zonder geveldetaillering en met stalen kozijnen in de wijken Nieuw Wassenaar, (Bloemcampsstraat 50-55) uit 1931 en Oostdorp uit 1932 (Willibrordusstraat 15).

Evenals scholen behoorden ook de kerken tot de wijkvoorzieningen. Voorafgaand aan deze ontwikkeling werd aan de zuidrand van het dorp aan weerszijden van de Kerkstraat een gebied als R.K.-centrum ontwikkeld. Beeldbepalend is hier de St. Willibrorduskerk - een Neo-Gotische pseudobasiliek met uitgebouwde fronttoren. Deze is evenals de pastorie en het patronaatsgebouw in 1907 ontworpen door Nic. Molenaar. Het schuin ertegenover gelegen zusterhuis is eveneens van zijn hand en stamt uit 1899. Het wordt evenals de school van Co Brandes met sloop bedreigd. Verder maken deel uit van het gebied de bovengenoemde R.K. Jongensschool en de R.K. Mavo, de schoolmeesterswoning aan de Van Heeckerenstraat 9 (J.T. Wouters, 1934), de kerkehuisjes aan de Kerkstraat (ca. 1910) en tot slot de begraafplaats ten oosten van de kerk. Buiten dit gebied ligt in een bocht van de Stoeplaan de R.K. kerk van de Goede Herder, die in 1930-'32 is gebouwd naar een ontwerp van J.A. van der Laan, geïnspireerd op de Vroeg-Christelijke architectuur in de vorm van een basiliek. Het brede middenschip heeft smalle lage zijbeuken en een halfronde absis. Ter linker zijde staat een hoge vierkante klokketoren en ter rechter een baptisterium. De rondboogvensters met gebrandschilderde glazen zijn van Joep Nicolas. Tot dit complex behoren ook een kosterswoning, een begraafplaats en bovengenoemde R.K. Paulusschool. De Ned. Hervormde gemeente heeft in 1911 een kleine zaalkerk door de Leidse architect W. Fontein laten bouwen aan de Schoolstraat 6-8. De decoratie van de voorgevel met lateien en geglazuurde baksteen verraadt dat deze beïnvloed is door de Jugendstil. In 1923-'24 ontwierp J. Mutters voor dezelfde gemeente een kerk in de Kieviet op de Oranjelaan. Deze is net zoals de eveneens sober vormgegeven gereformeerde kerk aan de Zijllaan (C. van Tol, 1915-'25) en de Baptist Church, Trinity (A.T. Kroon, ca. 1930) traditioneel van vormgeving.

In verband met de sociale voorzieningen verdient de vm. Ursulakliniek aan de Eikenlaan aparte vermelding. Het hoofdgebouw heeft een carrévormige plattegrond en is in 1924 door de Haagse architect G.J.M. Simons ontworpen. Het nu als kantoor in gebruik zijnde Huize "De Klimop " is een voormalig rust- en herstellingsoord voor de "Joodse invaliden", ontworpen door H.W. van Lindonk (1924, Raadhuislaan 4). Het gebouw voor het Groene Kruis op de hoek van de Herenweg stamt uit 1938.

Als recreatieve voorziening heeft vanaf 1906 de door de familie Jochems opgerichte paardenrenbaan op hun buitenplaats Duindigt een belangrijke rol gespeeld. Een groot deel van de oorspronkelijke bebouwing is verdwenen. Alleen een rij kassahokjes en totalisatorhuisjes daterend van kort voor 1940 zijn nog aanwezig. De eveneens aan de Waalsdorperlaan gelegen tennisvereniging heeft een clubgebouw uit 1938, ontworpen door J.J. Brandes.

Het toegangshek, waarvan de schilddragende leeuwen tijdelijk zijn opgeslagen, vormt het herkenningspunt van het in 1937 opgerichte dierenpark Wassenaar. Het complex is enige jaren geleden gesloten en is sterk verwaarloosd.

Verspreid over de gemeente komen hardstenen grens- en /of jachtpalen voor. In de duinen staan nog enkele jachtpalen, die het jachtgebied van Koning Willem I markeren (ca. 1830). In Klein Berkheide staat bovendien een houten schuilhut, waarvan tijdens de jacht gebruik werd gemaakt. Rond 1850 liet prins Frederik op de hoeken van zijn grondgebied palen plaatsen met het opschrift "Eigen Jagt van Z.K.H. Prins Frederik". Ook zijn erfgename, Marie prinses von Wied, liet dergelijke palen plaatsen. Ook andere van initialen voorziene kleine paaltjes markeren de grenzen tussen de landgoederen. Voorname heren, zoals Jonkheer Speelman en baron Van Wassenaer van Catwyck bakenden in de 19de eeuw hun gebied op eenzelfde wijze af, evenals de duinwaterleiding Rijnland en het Hoogheemraadschap Delf- en Rijnland. Het zijn kwetsbare objecten en verschillende ervan zijn stuk, verdwenen of staan niet meer op hun oorspronkelijke plaats.

Bijzondere vermeldenswaardige objecten vormen tot slot een betonnen bank van "Wassenaar Vooruit" uit ca. 1930 en het tolhuisje aan de Papeweg. Laatstgenoemde is een vroeg 20ste-eeuws klein woonhuis, gebouwd op een 19de-eeuwse overkluizing van een sloot. Het is een tegenhanger van een exemplaar op Voorschotens grondgebied aan deze weg.

Park- en groenaanleg

Het ruimtelijke beeld van Wassenaar wordt in hoge mate bepaald door de lommerrijke bossen in de buinen en op de landgoederen en buitenplaatsen, die voor een belangrijk deel hun huidige landschappelijke uiterlijk in de periode 1800-1945 hebben gekregen. Bij de aanleg van de villaparken is voor een deel rekening gehouden met de toenmalige groenstructuren, waardoor soms nog herkenbaar is op welke buitenplaats het park is aangelegd. Verder zijn verschillende landgoederen in de loop van de tijd in andere handen overgegaan, waardoor zij in omvang toe- of afnamen, zodat soms meerdere tuinstijlen terug te vinden zijn in één bepaald gebied.

Belangrijk in dit verband zijn de activiteiten van Mr. A.P. Twent, die in de periode 1770-'83 de landgoederen De Paauw, Backershagen, de Hertenkamp, Raaphorst en Eikenhorst in eigendom had. Als geïnteresseerd botanicus was hij nauw betrokken bij de aanleg van zijn landgoederen in landschapsstijl. Verschillende elementen hiervan zijn bewaard gebleven zoals de kunstmatige duinruggen op Backershagen en Ivecke, het op een kunstmatige duintop aangelegde theepaviljoen, de grillig gevormde waterpartij en de mosheuvel met ruïne-achtige schelpengrot. De aanleg van de Seringenberg op Eikenhorst en de sparrenbossen op Eikenhorst en de Hertenkamp heeft waarschijnlijk kort voor 1800 plaatsgevonden.

In hoofdlijnen zijn de ca. 1805 door J.D. Zocher sr. in landschapsstijl aangelegde parken van de landgoederen Oosterbeek en Voorlinden bewaard gebleven en derhalve van belang voor de ontwikkeling van de tuinstijlen.

Prins Frederik, zoon van koning Willem I, verwierf in de periode 1838-'46, behalve bovengenoemde landgoederen ook Ter Horst en Groot Haesebroek (incl. Wildrust). Hierboven

is reeds opgemerkt dat J.P. Zocher jr. en H.H.A. Wentzel behalve aan de uitbreidingen van het huis De Paauw ook hun bijdrage aan het verfraaien van de tuinen hebben geleverd. Zo is de landschappelijke aanleg van het park en de dienstwoningen uitgevoerd naar een ontwerp van Zocher. De gele bakstenen pergola's bij de dienstwoning langs de Rijksstraatweg en ten noordwesten van het hoofdgebouw, evenals de Prinsessetuin met het zinken Victoriabeeld zijn naar ontwerp van de Duitse architect H. Wentzel. Qua stijl sluiten ze geheel aan bij de pergola en het prieeltje van de Beukenhorst, welke evenals het huis door hem zijn ontworpen. Het park is waarschijnlijk ca. 1845 aangelegd naar de ideeën van Zocher, terwijl E.C.A. Petzold ca. 1860 actief is geweest op het landgoed. Petzold werkte in de periode 1854-'59 eveneens voor Prins Frederik. Om een grotere eenheid tussen de verschillende landgoederen van de prins te creëren legde hij de deels nog bestaande zgn. "Umfahrungsweg" aan langs de verschillen bezienswaardigheden op zijn bezit. Een grote weide voor de Paauw en daar tegenover op de Horsten zorgde voor een visuele relatie tussen de landgoederen aan weerszijden van de Rijksstraatweg. In het bijzonder in de Horsten zijn de geaccidenteerde aanleg van het terrein, de grillig gevormde waterpartij, een bochtige, natuurlijk ogende "rivierbeek", de open weiden, afgewisseld door een solitaire boom of door boomgroepen en de vergezichten nog goed zichtbaar. Fraaie uitkijkpunten hierbij vormen het aan het rand van de waterpartij gelegen bordes en de uitkijktoren op de seringenberg. Bijzondere elementen op de Horsten zijn naast de verschillende dienstwoningen en het toegangshek aan de Papeweg, het in Engels Neo-Gotiek opgetrokken schiethuis met schietdoel en de nabijgelegen in dezelfde stijl opgetrokken houten schuur.

Verspreid op deze en andere landgoederen komen markante objecten in de parken voor, zoals een paardestal met hooiberg, een atelier, een blokhut, tuinmuren e.d. In de nabijheid van de waterpartijen op Wittenburg en de Horsten zijn nog restanten van ijskelders te vinden. Nabij de voormalige ijskelder op Clingendaal is een rieten zaagselhut herbouwd. Behalve met de andere landgoederen van de prins, zoals Backershagen (waarvan de Hertenkamp deel uitmaakt) en Groot Haesebroek wordt de naam van J.D. Zocher jr. ook in verband gebracht met Rust en Vreugd, waarvan de landschappelijke aanleg eveneens bijzonder goed bewaard is gebleven. Behalve de fraaie vergezichten verdienen de taxusberceaus en de verschillende natuurstenen tuinornamenten (bank, siervazen) speciale aandacht. Ook op andere landgoederen komen nog 19de-eeuwse tuinornamenten voor, zoals bij de Pauwhof en Wiltzangk. De grenzen van de parken zijn door het vele groen niet altijd duidelijk herkenbaar. Goede herkenningspunten daarentegen vormen de toegangshekken. Langs de oost- en westzijde aan de Rijksstraatweg en de Backershagenlaan zijn de smeedijzeren toegangshekken van Backershagen (ca. 1860) en de bakstenen hekpijlers van de Hertenkamp bewaard gebleven. Rust en Vreugd heeft een voormalig zandpad op het landgoed aan weerszijden afgesloten met smeedijzeren hekwerken (ca. 1860), terwijl de eigenlijke oprijlaan in de middenas van het oorspronkelijke buiten aan de Rijksstraatweg staat. Kasteel Oud Wassenaar heeft een toegangshek met pergola en een dienstwoning in Neo-Renaissancestijl langs de Schouwweg.

Clingendael heeft een rijke tuingeschiedenis. Onder leiding van J.D. Zocher jr. werd tussen 1835-'38 de formele tuinaanleg gewijzigd in een landschappelijke, o.a. bestaande uit een kunstmatige duinrug, een mosheuvel en een waterpartij met eilandjes. L.P. Zocher werkte ca. 1851 aan de tuin en C.E.A. Petzold ca. 1888. In laatstgenoemde periode werd de dubbele trap bij de Oud-Hollandse tuin naar een ontwerp van Leonard Springer toegevoegd. Een bijzondere atractie is de Japanse tuin, gelegen in een segment van het 17de-eeuwse

sterrebos. Deze is ca. 1895-1903 aangelegd naar een ontwerp van T.J. Dinn en maakte gebruik van souvenirs die de toenmalige eigenaresse M.M. baronesse van Brienen van een reis naar Japan had meegenomen (theehuis, lantaarns enz.). Andere landgoederen met een landschappelijke aanleg zijn Duindigt, Langehorst en Zuidwijk, waarbij de twee laatstgenoemde waarschijnlijk oorspronkelijk deels nog 18de-eeuws zijn.

De tuinarchitecten L. Copijn en L. Springer zijn ca. 1900 werkzaam geweest op Wittenburg. Zij zijn vertegenwoordigers van de Gemengde Tuinstijl, een voorloper van de Architectonische tuinstijl. Als reactie op de natuurlijk ogende landschapsstijl maakte aan het begin van de 20ste eeuw de Nieuwe Architectonische stijl opgang, die gekenmerkt wordt door een rechtlijnige aanleg, strakke visuele relaties met het hoofdgebouw en veelvuldige toepassing van gemetselde muurtjes en terrassen. De eerste Nederlandse architect die in deze stijl heeft gewerkte was D.F. Tersteeg. In 1922 heeft hij o.a. de tuin van Wiltzangk aangelegd (Rust en Vreugdlaan). Kenmerkend is de duidelijke hoofdas en de uitwerking met dwarsassen. De tuin vormt een voortzetting van het huis. In de middenas achter het huis ligt een brug die leidt naar een in de zichtas staande putto. De achtertuin van het aangrenzende Meyenhage (Backershagenlaan) heeft een vergelijkbare opzet. De middenas wordt gevormd door een gekanaliseerde waterpartij, geflankeerd door gemodelleerde buxus- en forsythiastruiken. In het in het landschappelijk aangelegde park gelegen Voorlinden heeft de architect J. Johnston rond het huis eveneens voor een strakkere geometrische aanleg gekozen. Hier zijn de meer formele elementen zoals de rechtlijnige terrasaanleg met geleding in vakken, een plein met zonnewijzer en de pergola's terug te vinden.

Tesamen met het ontwerp van het landhuis heeft J.J. Brandes ook verschillende tuinen ontworpen. Het bekendste voorbeeld hiervan is het voor hemzelf ontworpen Meyenhage (Duinvoetlaan 2). Karakteristieke elementen zijn de bakstenen terrasaanleg om het huis, het gebruik van flagstones en de toepassing van pergola's. Specifiek zijn ook de smeedijzeren rozenpoortjes, waarvan er enkele voorbeelden in de Kieviet staan (W. Pyrmontlaan 11, Koninginneweg 6). Een typische jaren '20 tuinaanleg heeft ook Vijverweg 2 met bakstenen terras naar het water.

Bijzondere tuinornamenten zijn de gedenktekens en tradtioneel geïnspireerde putten en pompen, zoals de tuinbank in Voorlinden ter gelegenheid van het 25-jarig huwelijk van het echtpaar Loudon (1919), en de Neo-Lodewijk XIV-pomp (1916) op Rust en Vreugd voor de veertigste verjaardag van mw. Van Ommeren-De Voogt. Andere tuinornamenten die in het begin van de 20ste eeuw in de mode waren, zijn de bakstenen en natuurstenen tuinbanken en putten met smeedijzeren opbouw. Deze zijn o.a. aangetroffen op Duinoord, Langerhorst en Vrije Blick. Houten, rietgedekte prieeltjes komen voor op Stoephout en de Paauwhof.

Bij de woonhuisarchitecuur is reeds gewezen op de aanwezigheid van verschillende bijgebouwen bij de villa's en landhuizen. Een goed voorbeeld hiervan is Clingendael, waar een boerderij, verschillende dienstwoningen, een wachthuisje, koetshuis, theeschenkerij, tuinhuisje en schuren zijn te vinden. Van het in 1986 gesloopte kasteel Duinrell resteren de dienstwoning in Neo-Renaissancestijl en de orangerie met een ijzeren vakwerk kniespant (ca. 1895).

De groenvoorzieningen in de vòòr 1945 aangelegde villaparken, bestaan voor het merendeel uit kleine plantsoenen en pleintjes. Aparte vermelding verdienen de groenstructuren in de Kieviet langs de Vijverweg, Koninginneweg en het Wilhelminaplein (ca. 1915-20). Laatstgenoemde is een driehoekig plein, bestaande uit een terras, pergola's en als middelpunt een door de bevolking geschonken beeld van Regentes Emma. Analoog aan de Vijverweg is bij het Burchtplein een plantsoen gecreëerd langs een bestaande Wetering. Aan de ene lange zijde van de langgerekte waterpartij staat een uit rode baksteen opgetrokken gedenkteken met zitbanken en pergola en aan de andere zijde een rietgedekte muziektent (J.J. Brandes, 1928).

Wat betreft de begraafplaatsen kan worden gemeld dat het kerkhof rond de dorpskerk in 1917 in westelijke richting is uitgebreid naar een ontwerp van G.J. van der Mark. De Joodse begraafplaats in Kerkehout, is na die in Den Haag, de omvangrijkste in de provincie. De oorspronkelijke toegang bevond zich ter plaatse van de benzinepomp aan de Rijksstraatweg, maar bevindt zich nu aan het Kerkehout. Het gepleisterde metaarhuisje is ca. 1910 door J. Heg ontworpen.

Wassenaar staat niet alleen te boek als de meest lommerrijke gemeente van de provinicie, maar ook de duinen vormen een belangrijke cultuurhistorische waardevolle landschapscomponent. Van de in de 19de eeuw ondernomen pogingen om het duingebied van Meyendel, Kijfhoek en Bierlap te ontginnen zijn, behalve aan de nog bestaande hieronder te noemen boerderij op Meyendel, vooral nog de windsingels en de door kleine duinruggen omgeven open weiden aanwezig. Bijzonder is dat de oorpsronkelijke ontginningsstructuur en de bebouwing in dit duingebied nog goed herkenbaar bewaard zijn gebleven.

Boerderijen

Vanouds lagen de meeste boerderijen op de overgang tussen veen en zand. De oorspronkelijke structuur is ten zuidoosten van de Rijksstraatweg in de Duivenvoordse- en Veenzijdse polder en in de Papewegse polder zeer goed bewaard gebleven. Bovendien functioneren veel boerderijen nog als zodanig. Op dit moment wordt de structuur in de Oostdorper- en Huis ter Weerpolder aangetast door de oprukkende nieuwbouw. De boerderijen vòòr 1800 van het in deze streek gangbare type met dwarshuis op L-vormige plattegrond zijn rijk vertegenwoordigd. Rijksstraatweg 687 is een van de weinige jonge voorbeelden van een dergelijk type van ná 1800. De voorgevel van het uit 1907 daterende woongedeelte bestaat uit een puntgevel voor het voorhuis en een langsgevel voor de onderkelderde opkamer.

Eén van de voorbeelden van het nieuwere type op T-vormige plattegrond is Rijksstraatweg 225 (ca. 1907-'17). Van deze kleine boerderij worden stal en dwarsgeplaatst woongedeelte gedekt door een mansardedak. Een bijzondere plaats wordt ook ingenomen door het kleine keuterboerderijtje aan het Ammonslaantje (nr. 31). Omgeven door een windsingel staan op het erf het onderkelderde woongedeelte en het stalgedeelte naast elkaar. Ze worden gedekt door parallelle zadeldaken (XIXb/c).

Na 1800 overheerst het zgn. langhuistype, waarbij woon- en stalgedeelte in elkaars verlengde liggen, meestal onder één dak. Opvallend is dat, in tegenstelling tot wat gangbaar was, bij verschillende boerderijen de kopgevel van het woongedeelte niet haaks georïenteerd is op de weg. Een vroeg 19de eeuws langhuis is "Klein Hoefijzer" (Laan van Koot 20).

Woon- en stalgedeelte worden gedekt door één zadeldak met wolfseinden. Bijzonder is wel de afwezigheid van een entree in de kopgevel van het woongedeelte. Er wordt een goede indruk verkregen van voor de streek karakteristieke elementen op een boerenerf, zoals een zomerhuis, een rietgedekt karnhuis, een rietgedekte vierroeier en een parallel aan de stal gelegen wagenschuur. Het relatief grote aantal boerderijen van na 1850 hangt samen met een korte opleving in de landbouw gevolgd door overschakeling op de veeteelt door de toenemende graanimporten vanuit de 'Nieuwe Wereld', oorzaak van de agrarische crisis van de jaren '80 en '90. Veelal zijn deze uit grauwe baksteen opgetrokken boerderijen sober vormgegeven en bestaat de decoratie van de voorgevel alleen uit gele bakstenen ontlastingsbogen, zoals bij "Santhorst" (1886, Papeweg 33). In aansluiting op de woonhuisarchitectuur uit die periode hebben enkele boerderijen een voorgevel in Eclectische stijl. Een vrij gaaf voorbeeld hiervan is Raaphorstlaan 18 (1867). De uit fijn gevoegde grauwe baksteen opgetrokken voorgevel heeft ontlastingsbogen van gele baksteen. De entree bevindt zich in de middenrisaliet met daarboven een eveneens voor deze periode karakteristiek engelenraam. Het makelaarswerk is met decoratief zaagwerk uitgevoerd. Papeweg 44 sluit hierbij aan. Het gele siermetselwerk is hier uitkragend bovenlangs de venster omvoerd. Op het landgoed Clingendael staat een uit 1905 stammende langhuisboerderij, waarin eveneens veel geel siermetselwerk is toegepast. De sierbanden lopen door over de stalmuren, welke een opvallende geleding met lisenen hebben.

Een aparte plaats wordt ingenomen door de zgn. herenboerderij. Hierbij bevindt zich het woonhuis van de pachtheer, al dan niet permanent bewoond, naast de pachtboerderij. Zo is in 1904 tegen de kopgevel van de langhuisboerderij Persijnlaan 12-14 een tweelaags herenhuis onder afgeplat schilddak geplaatst. Het uit 1906 daterende en in rijke Neo-Renaissancestijl opgetrokken vrijstaande herenhuis (Buurtweg 42, G.J. van der Mark) bij de 17de eeuwse boerderij, heeft mogelijk een vergelijkbare functie gehad. Dit geldt, vanwege de omvang van het woongedeelte, wellicht ook voor "Bellesteyn" (Oostdorperweg 197), dat blijkens een stichtingssteen in zijn huidige vorm dateert uit 1806.

Objecten van bedrijf en techniek

Ten zuidoosten van de dorpskern bepaalt korenmolen "Windlust" (Molenplein 10) het dorpsbeeld. De ronde stenen stellingmolen is in 1861 opgetrokken op de achtkantige stenen onderbouw van een afgebrande, vermoedelijk uit 1668 daterende houten molen. De enige poldermolen is een kleine stenen grondzeiler uit ca. 1815, die staat aan de Veenwatering in de Papewegse polder.

Op de zandgronden in het noord-westen van de gemeente zijn nog verschillende gebouwen aanwezig, die herinneren aan de bollencultuur van vòòr 1945. De twee oudste - en thans tevens met sloop bedreigde - bollenschuren aan de Katwijkseweg 9 (1908) en Rijksstraatweg 419 (1909) hebben een door een mansardedak gedekte rechthoekige bouwmassa. De gevels zijn verlevendigd met Neo-Renaissancedetaillering, die aansluit bij die van de bijbehorende woonhuizen van bescheiden omvang. Eerstgenoemde is vrijstaand, terwijl de andere haaks op de schuur is geplaatst. Katwijkseweg 20 is een wit gepleisterde villa-achtige woning met vrijstaande bollenschuur uit ca. 1910. Ten noorden van de Katwijkseweg liggen enkele tweelaagse, uit grauwe baksteen opgetrokken schuren uit de jaren '20. Ze worden gedekt met een plat dak en zijn voorzien van voor bollenschuren karakteristieke tochtdeuren, die nodig zijn voor het droogproces.

Langs de Haven staan nog enkele bedrijfspanden, die dateren van kort na de aanleg van de haven in 1894. Ook aan de achterstraten in het dorp komen kleine bedrijfspanden voor, zoals langs het Tuinpad en temidden van de lintbebouwing in de buurtschappen Kerkehout en Oostdorp. Dankzij toenemende bouwactiviteiten aan het begin van de 20ste eeuw ontwikkelden aannemers- en timmersmansbedrijfjes zich in Wassenaar tot een bloeiende bedrijftak. Aan de Waalsdorperlaan staan twee vroeg-20ste-eeuwse bedrijfspanden, waarvan één in de geveltop een stucreliëf heeft met een timmerman en een metselaar (ca. 1910).

Aanvankelijk zorgden de bouwondernemingen zelf voor de electriciteitsvoorziening in de nieuw ontwikkelde villawijken. Vervolgens nam de gemeente het beheer ervan over. Verspreid over de gemeente staan verschillende typen transformatorhuisjes. De meeste dateren uit de jaren '20 en '30 en kenmerken zich door een strakke vormgeving, bestaande uit rechthoekige bouwmassa's onder een zadel- of schilddak, veelal met een fors overstek. Eveneens verspreid over de gehele gemeente staan lantaarnpalen uit die tijd. Een groot deel hiervan, o.a. in de Kieviet, heeft de karakteristieke vormgeving uit die jaren. Op de verschillende landgoederen (Wiltzangk, Wittenburg, Clingendaal) komen ook andere typen voor.

Verdedigingswerken

Als onderdeel van de 'Atlantikwall' is in de duinen door de Duitsers in de periode 1940-'45 een groot aantal bunkers gebouwd. Een gedeelte is ondergestoven of verwijderd, maar bij de Wassenaarse Slag en De Klip zijn delen van complexen nog zichtbaar; sommige zijn bestemd als reservaat voor vleermuizen. In het noorden van de gemeente is een belangrijk deel van de Atlantikwall bewaard gebleven bij Klein Berkheide; het strekt zich in oostelijke richting uit langs vliegveld Valkenburg. Deze verdedigingslinie bestaat uit een tankmuur met grachten en versperringen (sparkels), geflankeerd door geschutskoepels en ondergrondse gangenstelsels. Verspreid komen daarnaast ook nog enkele veelal ontgraven jbunkers voor, o.a. bij Zuidwijk en op het militaire terrein van Maaldrift. Dat Seyss Inquart tijdens de oorlog zijn hoofdkwartier had op het landgoed Clingendael, blijkt nog uit de verschillende bunkers en andere militaire objecten op dit landgoed en in het park Oosterbeek.

Na-oorlogse bebouwing, uitbreidingen

Na de Tweede Wereld Oorlog zijn enige reeds vòòr 1945 uitgezette wijken verder bebouwd geraakt zoals in Rijksdorp, de Clingenbosch, en de Prins van Wiedlaan. Kleinschalige ##uitbreidingen vonden onder meer plaats ten zuiden van de dorpskern en in Kerkehout. De grootschalige uitbreidingen met zowel laag- als enige hoogbouw concentreren zich ten noorden van de Van Zuylen van Nijenveltlaan en ten westen van de Rijksstraatweg.

C. STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

WASSENAAR

Stedebouwkundige typologie

1. Stedelijk ingericht gebied

1.1 Algemeen

- functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- vaak eenvoudig of op pré-stedelijke structuur geënt stratennet
- stenen straten, geen voortuinen
- voornamelijk aaneengesloten bebouwing
- bebouwing deels complexgewijs, complexgrootte variabel

1.2 Stedelijk villagebied

- functie: wonen
- ligging in stedelijke context
- planmatige ontwikkeling
- stratennet royaal van opzet met soms bijzondere patroon- of vormkenmerken
- stenen straten met veelal ondiepe voortuinen
- bebouwing aaneengesloten of vrijstaand op geringe onderlinge afstand
- twee of meer bouwlagen hoog

2. Niet-stedelijk ingericht gebied

2.1 Algemeen

- functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- vaak eenvoudig of op pré-stedelijke structuur geënt stratennet
- regelmatige voortuinen
- weinig aaneengesloten bebouwing
- bebouwing voornamelijk niet complexmatig

2.2 Tuinwijkachtige ontwikkeling

- functie: wonen
- planmatige ontwikkeling
- stratennet soms met bijzondere patroon- en vormkenmerken
- groene straten, voortuinen
- voornamelijk half open blokken, strokenbouw
- bebouwing complexmatig

2.3 Villagebied

- functie: wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- stratennet vaak met bijzondere vormkenmerken
- groene straten, tuinen rondom
- voornamelijk losse bebouwing
- bebouwing voornamelijk niet complexmatig

3. Gebied zonder woonfunctie

3.1 Industriegebied

- functie: industrie / bedrijvigheid / handel / verkeer
- inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of functies

3.2 Groen gebied

- functie: openluchtrecreatie (park, sportterrein, begraafplaats, enz.)
- voornamelijk onbebouwd terrein
- inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of functies

4. Ander gebied

- functie: **a.** recreatief, **b.** begraafplaats, **c.** duinontginningen, **d.** militair, **e.** religieus

Na 1945 gereconstrueerd gebied

Gebieden met bijzondere waarden

7 R.K. complex (zie 2.2)

6 Oostdorp
7 Burchtplein

1 Rijksdorp
2 Groot Haesebroek, De Vrije Blick
3 De Kieviet
4 Villapark Oud Wassenaar

5 De Paauw, Backershagen en Hertenkamp
8 Oud Wassenaar, Rust en Vreugd
9 Blanckenburgh, Voorlinden, Binnenklingen
10 Beukenhorst, Langenhorst, Wittenburg
11 Landgoed Duindigt
12 Clingendael, Oosterbeek
13 De Horsten
16 Oud Clingendael

11 Renbaan Duindigt, Tennisbaan Amonsvlakt
14 Israel. Begraafplaats
15 Meijendel, Kijfhoek, Bierlap

WASSENAAR (kaart 2A)
Stedebouwkundige typologie

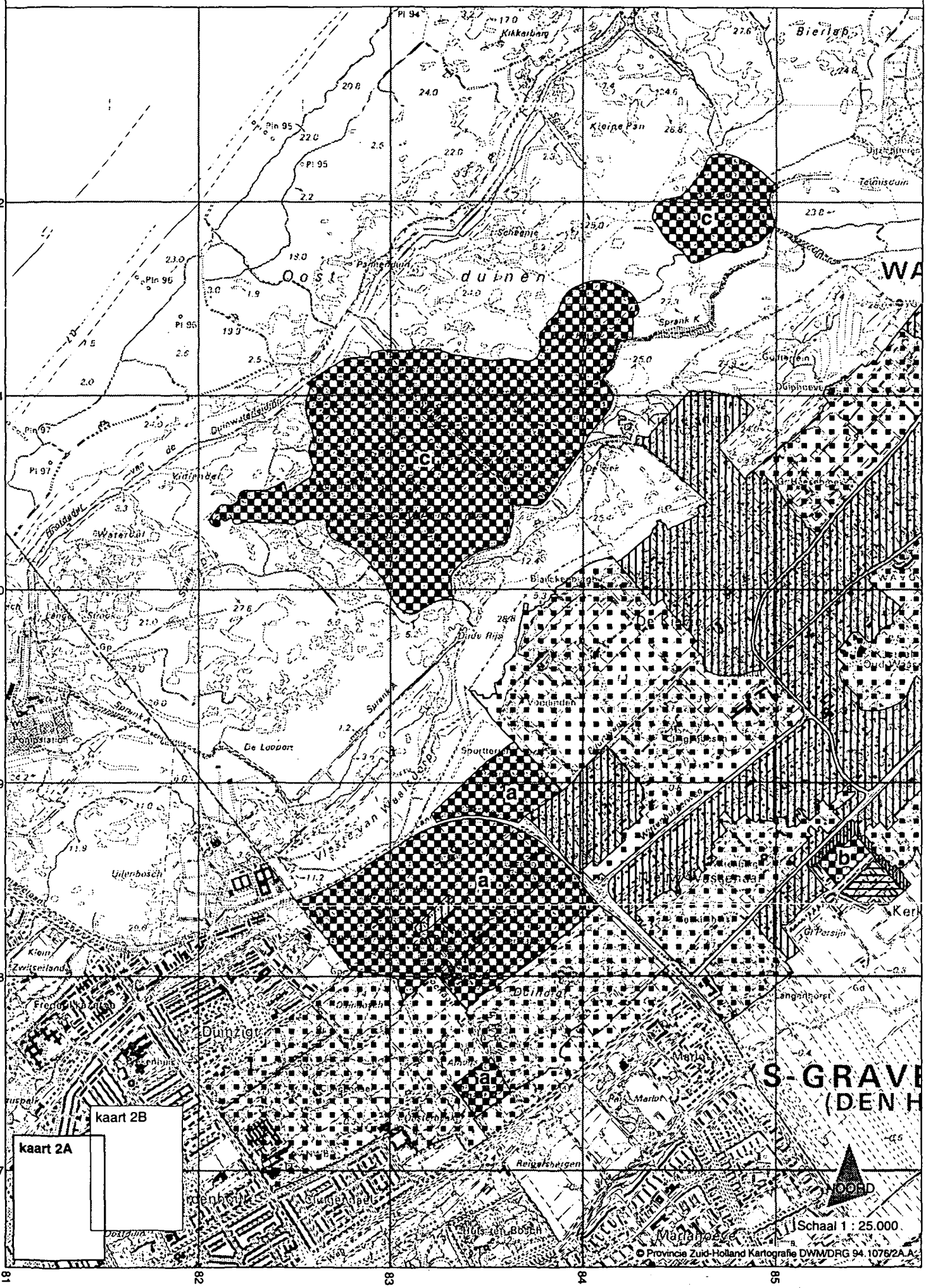

WASSENAAR (kaart 2B)
Stedebouwkundige typologie

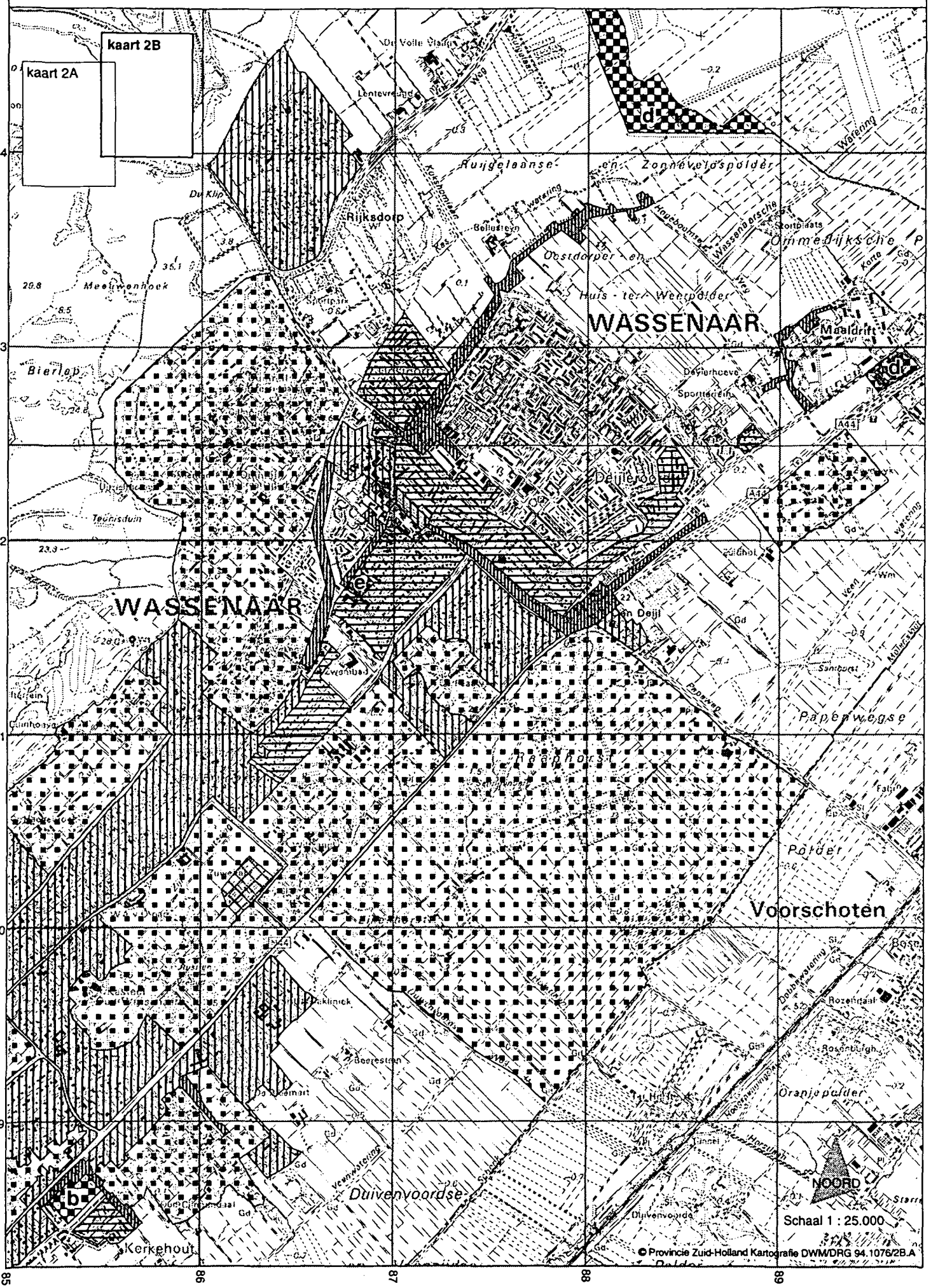

WASSENAAR (kaart 2A)
Gebieden met bijzondere waarden

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 94.1076/2A.B

WASSENAAR (kaart 2B)
Gebieden met bijzondere waarden

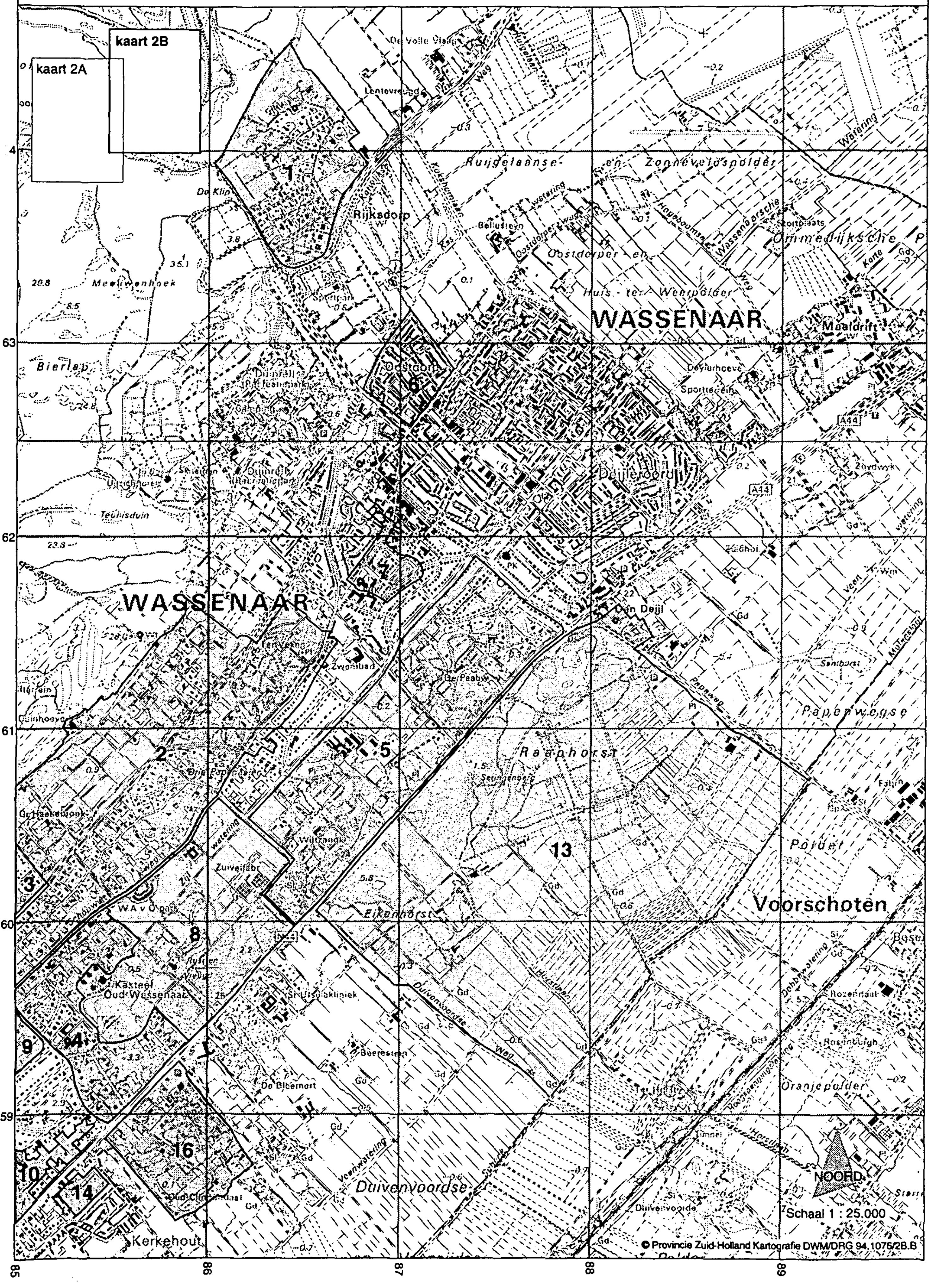

D. GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN WASSENAAR

1. Rijksdorp
2. Groot Haesebroek, De Vrije Blik
3. De Kieviet
4. Villapark Oud Wassenaar

Criteria	1	2	3	4
I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:				
1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;	+	+	+	+
2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen;	+	+	+	+
3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteiten;	±	+	+	+
4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkeling (bv. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark).			+	
II Bijzondere historische betekenis, zoals:				
1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+	+	+	+
2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;			+	
3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)			+	
III Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:				
1. betekenis als onderdeel van een groter geheel;			+	+
2. betekenis vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving:	+	+	+	+
3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel.				
IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten:	+	+	+	+
V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten):	±	±	+	±

5. De Paauw, Backershagen en de Hertenkamp
6. Oostdorp
7. Burchtplein en R.K. complex
8. Oud Wassenaar, Rust en Vreugd

Criteria	5	6	7	8
I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:				
1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;	+	+	+	±
2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen;	+	+	+	+
3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteiten;	+	+	±	+
4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkeling (bv. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark).				
II Bijzondere historische betekenis, zoals:				
1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+	+	±	+
2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;	+	±		
3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)				
III Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:				
1. betekenis als onderdeel van een groter geheel;	+			
2. betekenis vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving;				
3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel.				
IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten:	+	±	+	+
V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten):	±	±	±	+

9. Blankenburg, Voorlinden en Binnenklingen
10. Beukenhorst, Langenhorst en Wittenburg
11. Landgoed Duindigt, incl. renbaan en tennisbaan
12. Clingendael en Oosterbeek

Criteria	9	10	11	12
I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:				
1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;	+	+	+	+
2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen;				
3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteiten;	+	+	+	+
4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkeling (bv. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark).	+	+	+	+
II Bijzondere historische betekenis, zoals:				
1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+	+	+	
2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;				
3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)				
III Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:				
1. betekenis als onderdeel van een groter geheel;	+	+	+	
2. betekenis vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving;				
3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel.				
IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten:	+	+	+	+
V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten):	±	±	±	±

13. De Horsten
14. Israëlitische Begraafplaats
15. Meijendel, Kijfhoek en Bierlap
16. Oud Clingendael en dierenpark Wassenaar

Criteria	13	14	15	16
I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:				
1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;	+			
2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen;	+	+	+	+
3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteiten;	+	+	+	
4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkeling (bv. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark).				
II Bijzondere historische betekenis, zoals:				
1.structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+	+	+	+
2.betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;				
3.betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering);			+	
III Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:				
1. betekenis als onderdeel van een groter geheel;	+	+	+	
2. betekenis vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving;				
3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel.				
IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten:	+	+	+	+
V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten:	+	+	+	+

Toelichtingen

1. Rijksdorp

In het noordwesten van de gemeente ligt, begrensd door de Katwijkse weg en de Wassenaarse Slag, op een deel van de voormalige buitenplaats Rijksdorp het gelijknamige villapark (zie kaart). In 1918 kwam een deel van het park (ca. 40 ha) in handen van de N.V. Exploitatiemaatschappij Jonkers & Co, die er een vrij ruim opgezet villapark wilde ontwikkelt met veel aandacht voor het groene karakter van het gebied en een goede serviceverlening in de vorm hotel met theetuin en een centraal aangelegd waterleiding en verwarmingssysteem. In 1920 heeft J.J. Brandes met behoud van een deel van de monumentale beplanting tegen een vrij steil oplopende duinhelling een gevarieerd stratenpatroon ontwikkeld. Er verrezen villa's van S. de Clerq, F. Stam en J.H. Plantenga. A.H. Wegerif ontwierp een riant onderkomen met kantoor voor de directeur van de exploitatiemaatschappij C.F.W. Jonkers. Het ligt beeldbepalend aan het einde van een laan tegen het oplopende duin. Mede vanwege de perifere ligging stagneerde de voltooiing van het villapark eind jaren '20. De laatste percelen werden pas in 1955 verkocht en daarna bebouwd.

Rijksdorp is een karakteristiek voorbeeld van een villapark uit de jaren '20 van deze eeuw op een voormalige buitenplaats, waar met behoud van het oorspronkelijke lommerrijke karakter een ruim opgezet villapark is ontwikkeld. Hoewel het park na 1945 is voltooid doen de villa's uit die periode geen afbreuk aan het karakter van het park. In het bijzonder in het noordelijke deel kan door de architectuur van de oudste villa's, die goede voorbeelden zijn van de voor dergelijke parken gangbare landhuisstijl, een goede indruk verkregen worden van de oorspronkelijke opzet van het park, waarbij goed is ingespeeld op de situering van het reliëfrijke duinlandschap.

2. Groot Haesebroek en Wildrust

In de periode 1904-'08 werd de grond van het landgoed Groot Haesebroek verworven door de exploitatiemaatschappij N.V. Mij. tot Exploitatie van Park Groot Haesebroek. Het gebied dat tevens de voormalig buitenplaats Wildrust omvat, grenst aan de westzijde aan de duinen en wordt aan de oostzijde besloten door de Schouwweg (zie kaart). De directie, die bestond uit de architecten Z. Hoek en J.T. Wouters en de bankier J. Heldring, had tevens het aangrenzende gebied van Kasteel Oud-Wassenaar in eigendom. Doel was om voor wel-gestelden op grote kavels grote, representatieve landhuizen te bouwen, voorzien van alle comfort, zoals stromend water, electriciteit en ruimte voor veel personeel. Het terrein met het eigenlijke landhuis Groot Haesebroek werd in 1912 verkocht aan het echtpaar Kröller-Müller. Zij lieten in 1929 de 17de-eeuwse buitenplaats vervangen door een landhuis in een sobere Art Nouveau-vormgeving naar een ontwerp van de Belgische architect Henry van de Velde. Het koetshuis met dienstwoning, dat W.M. Dudok in 1937 ontwierp, is in-grijpend verbouwd tot landhuis. Het eerst werd het gebied ten oosten van de Groot Haesebroekseweg tot ontwikkeling gebracht. Hierbij werd grotendeels gebruik gemaakt van het reeds bestaande stratenpatroon. De architectuur van de villa's is behoudend en staat onder invloed van de contemporaine Engels landhuisstijl. Bij de oudste en meest omvangrijke villa's zijn het huis, het toegangshek, de portierswoning en het koetshuis met garage en personeelsruimten in dezelfde stijl opgetrokken. Voorbeelden hiervan zijn "Boeckhorst" (J.J. Brandes, 1913) en "De Vrije Blick" (W.A. Lensvelt, 1917). De tuinen zijn aangelegd met behoud van het oorspronkelijke landschappelijke (duin-)bos. Rondom het huis is vaak een meer formele tuinaanleg in de stijl van de Nieuwe Architectonische

stijl toegepast. Een goed voorbeeld hiervan is "Duinauwe" (A. Broese van Groenou, 1911). De landhuizen uit de jaren '20 en '30 zijn minder groot en volgen de tradionele architectuur uit die periode, waarin vele elementen van de Cottagestijl zijn verwerkt. In mindere mate is de invloed van de Nieuwe Haagse School en de Nieuwe Zakelijkheid merkbaar. Behalve de hierboven genoemde zijn verschillende andere vooraanstaande architecten in die tijd werkzaam geweest in het gebied (N.S. Smit & H. Fels, M.E. van der Wall, Krijgsman & Cramer, W. Hoffmann, H.A.J. Baanders, H.W. Lindonk, H. Wouda en J. Wils, J.H. Plantenga, S. de Clerq).

Het gebied is waardevol, omdat het in Wassenaar het eerste gebied was dat zich heeft ontwikkeld van een landgoed tot een villawijk. Het gebied is van belang vanwege de stedebouwkundige relatie tussen het wegenpatroon, de groenaanleg en de architectuur. Bovendien is het representatief voor de villa-architectuur uit de eerste helft van de 20ste eeuw met in het bijzonder een goede vertegenwoordiging van de grote landhuizen uit het begin van de eeuw. Vanwege de samenhang met het villagebied is een deel van de bebouwing ten oosten van de Schouwweg en de voormalige buitenplaats Terveken toegevoegd.

3. De Kieviet

Op het zuidwestelijke deel van het voormalige landgoed Groot Haesebroek is het villapark De Kieviet tegelijk met Wildrust in exploitatie gebracht. De Kieviet grenst ten westen aan de duinen, ten zuiden aan de buitenplaats Blankenburg en ten oosten aan de Groot Haesebroekseweg. Een deel van de bebouwing ten oosten van de Groot Haesebroekseweg en langs de Meyendelseweg is vanwege het uniforme karakter bij het gebied betrokken.
In 1908 werd in opdracht van H. Haagmans de exploitatiemaatschappij "Park de Kieviet en Wildrust" opgericht met als directeuren J.T. Wouters en J. Mutters. Voor de ontwikkeling van villapark "De Kieviet" (ca. 48 Ha) ontwierp de Haagse architect J. Mutters in de periode 1911-'14 een gebogen stratenpatroon met veel groengebieden. Voor de projectie van de waterpartij en de plantsoenen werd zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de plaatselijke omstandigheden. De gebogen brede hoofdweg (Koninginneweg) was bedoeld om als doorgaande weg aan te sluiten op de wegen van het octagonale plan dat H.P. Berlage in 1907 voor Scheveningen had ontworpen. Bij de ontwikkeling van het park werden zes relatief grote villa's gebouwd, zogenaamde "lokvinken". Het merendeel hiervan is ontworpen door J. Mutters in "Engelse Cottagestijl", die kenmerkend is voor het karakter van de gehele wijk. De veelal uit schoon metselwerk opgetrokken panden hebben een samengestelde plattegrond, waarbij de ruimten veelal gegroepeerd zijn rondom een hal. Het landelijke karakter wordt verkregen door de gepotdekselde geveldelen, de erkers en serres met ramen, voorzien van roedenverdeling. De samengestelde, met riet belegde daken met soms steil afhangende dakschilden en vloeiend gebogen vormen, geven het soms een expressionistische indruk. Architecten, die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het beeld van de wijk en waarvan verscheidene zich ook in de wijk hebben gevestigd zijn J.J. Brandes, A.H. Wegeriff, J.W.E. Buys, C.M. Kranenburg en N.H.W. Scholte.
H. Wouda werkte als één van de weinigen volgens de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid. In tegenstelling tot de door J.T. Wouters ontwikkelde parken Groot Haesebroek en Oud Wassenaar kenmerkt de Kieviet zich door een kleinere verkaveling, een bebouwing van zowel vrijstaande als dubbele villa's zonder aparte dienstgebouwen en met de aanwezigheid van voorzieningen als een restaurant-hotel, een benzinestation, een school en een kerk.
In een betrekkelijk korte periode (1912-'30) werd de wijk vrijwel volgebouwd. Op

bescheiden schaal werden na 1945 nog enkele moderne villa's toegevoegd. Aanvankelijk was de verkoop van kavels geconcentreerd in het noordelijke deel aan de kant van de Groot Haesebroekseweg, de Koninginneweg en de Duinweg. Vervolgens breidde het park zich verder westwaarts uit. De meeste dubbele villa's staan in het zuidelijke deel. J. Mutters ontwierp de kerk (1919) en in opdracht van de bewoners de school (1921), welke laatste conform het karakter van de wijk in Cottagestijl met rieten dak is uitgevoerd.

Zowel architectonisch als stedebouwkundig heeft villapark de Kieviet een belangrijke plaats in het oeuvre van J. Mutters. Het gebied ontleent zijn waarde aan de bijzondere relatie, waarbij inspelend op de landschappelijke omgeving, veel aandacht is voor de groenaanleg en het gebogen stratenpatroon enerzijds en de grote concentratie architectuur-historisch waardevolle bebouwing, die daarbij aansluit, anderzijds.

4. Villapark Oud Wassenaar

Ten oosten van De Kieviet ligt het villapark Oud Wassenaar (zie kaart). Het villapark ontstond in de eerste decennia van deze eeuw nadat de eigenaar van het landgoed in 1904 was overleden. De N.V. Exploitatiemaatschappij Park Groot Haesebroek met als directeuren Z. Hoek en J.T. Wouters, ging tot een ruime verkaveling van de terreinen over. Het villapark vormde een aaneengesloten complex met het villapark Groot Haesebroek. Van beide villaparken bracht de exploitatiemaatschappij Park Groot Haesebroek de terreinen tegelijkertijd in verkoop. Tussen 1915 en 1921 werden 52 kavels verkocht. Deze lagen vooral in het villapark Oud Wassenaar, aan weerszijden van de Schouwweg, aan de Stoeplaan en tussen de Konijnenlaan en Koekoekslaan. Om gasten van de bewoners onder te brengen werd in 1910 kasteel Oud-Wassenaar verbouwd tot hotel. In 1924 werd circa 10 km van het aanwezige wegennet in de beide villaparken Groot Haesebroek en Oud Wassenaar overgedragen aan de gemeente. Daarmee verdween het min of meer besloten karakter van de parken. Binnen de parken vonden ook na 1923 nog enige ruimtelijke veranderingen plaats. Er werd bij de gemeente een wegenplan ingediend dat de directe omgeving van het hotel-kasteel Oud Wassenaar betrof. Dit resulteerde in de aanleg van de Laan van Hoogwolde, de Van der Oudermeulenlaan en de Houtlaan. Naast deze infrastructurele uitbreiding trad ook verdichting van de bebouwing op. Zowel bij de algemene inrichting, als bij de architectuur van de eerste villabouw heeft het commercieel ingestelde architectenbureau van Z. Hoek en J.T. Wouters een belangrijke rol gespeeld. Opvallend voor de oudste villa's, daterend uit de periode 1910-1918, is hun omvang en het aantal bijgebouwen, alle uitgevoerd in een historiserende representatieve stijl. De eerste bouwactiviteiten vonden weinig gestructureerd plaats en de landhuizen liggen dan ook verspreid over beide parken. Een relatief groot aantal villa's in park Oud Wassenaar is van de hand van J.J. Brandes, die van 1912 tot 1918 geassocieerd was met het bureau van Hoek en Wouters. Een beeldbepalend element in dit gebied is de R.K. Kerk van de Goede Herder, welke in een bocht van de Stoeplaan is gelegen. De architect J.A. van der Laan liet zich voor het ontwerp (1931-'32) inspireren door de vroeg-christelijke basiliek.

Als oudste in Wassenaar tot villapark geëxploiteerd gebied ontleent het zijn waarde aan de landschappelijke, lommerrijke inrichting van een voormalig landgoed, met een in fasen ontwikkeld stratenpatroon en een verspreid gelegen architectuur-historische waardevolle bebouwing. Deze geeft een goed beeld van de Nederlandse villa-ontwikkeling uit de eerste helft van de 20ste eeuw, waarmee de exploitanten zich richtten op de hogere groepen uit

de samenleving.

5. De Paauw, Backershagen en Hertenkamp

De voormalige landgoederen De Paauw, Backershagen en de Hertenkamp worden begrensd door de Rijksstraatweg, Menkenlaan, Backershagenlaan en Lange Kerkdam. Ze zijn in de periode 1838-1846 verworven door Prins Frederik, zoon van koning Willem I. De landgoederen, die op dat moment reeds een landschappelijke aanleg kenden, zijn deels gewijzigd door J.D. Zocher jr., H.H.A. Wentzel en E.C.A. Petzold. Laatstgenoemde legde o.a. een zgn. "Umfahrungsweg" aan langs de diverse bezienswaardigheden op de verschillende landgoederen, waarvan ook de Horsten deel uitmaakten. Het zuidelijke deel van Backershagen kent een vroege landschappelijk aanleg uit ca. 1780-1810. Een overblijfsel daarvan is de kunstmatige hoge heuvel met theekoepel op de hoek van de Rijksstraatweg en de Rust en Vreugdelaan. Na het overlijden van de dochter van de prins in 1910, prinses van Marie von Wied, vond een verkaveling van het gebied plaats. Het Neo-Classistische landhuis De Paauw werd in 1924 aangekocht door de gemeente en is momenteel als dependance van het gemeentehuis in gebruik. Backershagen is in 1974 door brand verwoest en vervangen door een modern appartementencomplex. De landschappelijk aanleg rond de Paauw, Backershagen en dat van de Hertenkamp is gehandhaafd. In de periode 1910-'16 werden aan de randen van de landgoederen langs de Paauwlaan, de Rust en Vreugdlaan en de Raadhuislaan enkele grote kavels bebouwd door particulieren. De grote door verschillende architecten in een representatieve stijl ontworpen landhuizen hebben naast het hoofdgebouw verschillende bijgebouwen. Er is een grote diversiteit aan architectuur. Verschillende tuinen rondom de huizen hebben een tuinaanleg in de Nieuwe Architectonische stijl. Alleen het noordelijk deel van De Paauw kwam in handen van de exploitatiemaatschappij van J.T. Wouters. Hierbij werd de waterpartij achter landhuis de Paauw uitgebreid en een stratenpatroon aanlegd. Het gebied kenmerkt zich door een zekere uniformiteit in architectuur. De meeste huizen dateren uit het eind van de jaren '20 waarbij H.W. van Lindonk een groot deel voor zijn rekening nam. Het zijn zowel vrijstaande als dubbele landhuizen, bestemd voor de middengroepen uit de samenleving die hun dagelijks werk in de stad hadden.

Het gebied is van belang vanwege zijn landschappelijk inrichting en de bebouwing. Deze geeft een representatief beeld van de fasegewijze ontwikkeling van landgoed tot villapark en de ontwikkeling van de architectuur van landhuizen uit de periode 1800-1945. De samenhang is goed bewaard gebleven en dit geldt in het bijzonder voor de landgoederen van Prins Frederik aan weerszijden van de Rijksstraatweg.

6. Oostdorp

De arbeiderswijk Oostdorp ligt ten noordwesten van de dorpskern tussen de Oostdorperweg en de Van Zuylen van Nijenveltlaan. Vanaf 1912, toen de Wassenaarse Bouwvereniging werd opgericht, werd aarzelend een begin gemaakt met de bouw van woningen voor de lagere sociale klassen. De oudste bebouwing staat langs de Hallekenstraat met als centrum het rechthoekige plein met poortgebouw, ontworpen door A. Broese van Groenou in de periode 1914-'18. Latere uitbreidingen zijn uitgevoerd door zowel de Algemene (1917-'18) als de Katholieke woningbouwvereniging (1921-'24). Voor de uitbreiding in de periode 1927-'29 ontwierp het architectenbureau van Granpré Molière, Verhagen & Kok een vrij

rechtlijnig stratenpatroon met enkele langgerekte pleinen. De woonblokken, deels uitgevoerd met voortuintje, zijn vrij gaaf en hebben een ritmische gevelgeleding. Op sommige hoeken zijn winkels ingericht. Het buurtschap Kerkehout heeft zich in dezelfde periode fasegewijs ontwikkeld tot een arbeiderswijk. De structuur is van de wijk is soberder en het merendeel van de woningen is gerenoveerd.

De wijk Oostdorp geeft een goede indruk geeft van de sociale woningbouw uit het begin van de 20ste eeuw. Het stedebouwkundig karakter en de bebouwing hebben een onderlinge samenhang, die niet is aangetast.

7. Burchtplein, R.K. complex

Ten zuiden van de oude dorpskern, is vanaf 1923 rond het Burchtplein een uitbreidingswijk gerealiseerd naar ontwerp van J.T. Wouters. De wijk dankt zijn ontwikkeling aan de realisatie van de tramlijn tussen Den Haag en Leiden via Wassenaar in datzelfde jaar. Het gebied rond het Burchtplein laat een gaaf en samenhangend geheel zien, waarbij geschakelde middenstandswoningen gegroepeerd zijn rond het langgerekte plein, met als middenas een oorspronkelijke wetering. In het plantsoen staan een gedenkteken en een door J.J. Brandes ontworpen muziektent. Aan de zuidzijde van de wijk ligt een R.K. gebied dat zich ontwikkeld heeft aan weerszijden van de Kerkstraat. Het gebied vormt, met als beeldbepalend element de R.K. kerk, een ruimtelijke afsluiting van het Burchtplein en heeft als begrenzing de aaneengesloten bebouwing langs de Kerkstraat, waaraan ondermeer enkele kerkehuisjes aan zijn gelegen. De R.K. St. Willibrorduskerk is een Neo-Gotische pseudo-basiliek uit 1907, ontworpen door N. Molenaar. Hij ontwierp tevens de begraafplaats, het patronaatsgebouw (1907), de pastorie en het zusterhuis (1898) en heeft daarmee duidelijk zijn stempel gedrukt op het gebied. Tot het gebied behoren verder een schoolmeesterswoning (J.T. Wouters, 1934), de Lagere School aan de Van Heeckerenstraat (P. de Bruyn, 1922) en de Lagere Jongensschool aan de Kerkstraat (J.J. Brandes, 1917).

Laatstgenoemd gebouw neemt een belangrijke plaats in het oeuvre van J.J. Brandes en het is het eerste openbare gebouw waarin de ontwikkeling van de stijl van de Nieuwe Haagse School zichtbaar is. Uit stedebouwkundig oogpunt is het een waardevol gebied, omdat een af-wisselend geheel van straten en pleinen tot stand is gekomen met de waterpartij van het Burchtplein en de kerktoren als voornaamste oriëntatiepunten. Bovendien geeft de bebouwing een goed beeld van de 20ste-eeuwse middenstandbebouwing, bestemd voor zowel de lokaal werkzame bevolking als de middengroepen die voor hun dagelijkse werk op de stad aangewezen waren. De kleinschalige bebouwing langs de Kerkstraat en de zich langs deze uitvalsweg ontwikkelde bebouwing van de R.K. gemeenschap is sociaal-historisch van belang vanwege de onderlinge samenhang en de architectonische kwaliteit van de objecten.

8. Oud Wassenaar, Rust en Vreugd

De parken Oud Wassenaar en Rust en Vreugd zijn gelegen tussen de Rijksstraatweg, de Laan van Hoogwolde, de Oud Wassenaarseweg, de Schouwweg en de Laan van Rust en Vreugd. Vanwege hun 19de-eeuwse landschappelijk aanleg vertonen deze parken een duidelijke samenhang. Het westelijke deel is in de periode 1910-'30 door de N.V. Exploitatiemaatschappij Oud-Wassenaar ontwikkeld tot een villapark met behoud van het

oorspronkelijk landschappelijk karakter. Verschillende elementen zoals dienstwoningen en toegangshekken herinneren nog aan de oorspronkelijke landgoederen. In het zuiden ligt aan de Lindelaan het zogenaamde kasteel Oud-Wassenaar, dat in 1876-'79 naar een ontwerp van C. Muysken in een overdadige, op de Hollandse en Franse Neo-Renaissance geïnspireerde stijl tot stand is gekomen. Het 19de-eeuwse landhuis Rust en Vreugd is in de jaren '80 van deze eeuw vervangen door een aan de oorspronkelijke bouwmassa verwant mo-dern appartementencomplex. Ten noorden ervan ligt het landhuis dat het echtpaar Van Ommeren-de Voogt door hun huisarchitect S. de Clerq in 1926 liet bouwen. Ten westen van hun landgoed, tussen een weiland en de Schouwweg, lieten ze De Clerq twee com-plexen bouwen voor de door hun in 1910 opgerichte weldadigheidsstichting. In 1926 kwam het WAVO-park tot stand, bestemd voor de huisvesting van personen met een bescheiden inkomen, die buiten hun schuld armlastig waren geworden. Het complex heeft de vorm van een crescent, waarlangs in totaal 28 wooneenheden, een winkel en een lunchroom zijn gegroepeerd. Gezien het grote aantal aanvragen volgde in 1929 een tweede complex, het Johannahuis. Het huis van de voormalige buitenplaats Rust en Vreugd is tegenwoordig een bejaardentehuis. Bij beide complexen completeert een fraai aangelegde tuin met waterpartijen het geheel. Aan de Westzijde van gebied langs de Menkenlaan ligt de gelijknamige Melkfabriek. Haaks op de Rijksstraatweg bevinden zich rijtjes personeelswoningen.

Vanwege de onderlinge ruimtelijke samenhang is het een landschappelijk waardevol gebied, mede in relatie tot de aanwezige architectuur-historisch bijzondere elementen. Een aparte plaats wordt daarbij ingenomen door het WAVO-park en het Johannahuis, vanwege hun architectonisch-historische en sociaal historische waarden, die tevens het groene karakter van dit gebied respecteren.

9. Blankenburg, Voorlinden, Clingenbosch en Stoephout

Aan weerszijden van de Buurtweg hebben zich op de zandrug, grenzend aan de duinen verschillende, landgoederen ontwikkeld met een duidelijk 19de- en vroeg-20ste-eeuws karakter. Aan de zuidzijde hiervan vormen de buitenplaatsen Blankenburg, Voorlinden en Clingenbosch een samenhangend gebied (zie kaart). Op Voorlinden is de structuur van het door J.D. Zocher sr. in ca. 1800 in landschapsstijl aangelegde park nog herkenbaar, evenals een tuinmuur. Blankenburg en Clingenbosch hebben meer het karakter van een binnenbos, afgewisseld door open weilanden. Het 17de-eeuwse landhuis van Voorlinden is in 1911 vervangen door een in Engelse landhuisstijl opgetrokken buiten naar een ontwerp van de Engelse architect R.J. Johnston. Het is het meest markante voorbeeld van de voorkeur die er was voor de bouwstijl van de landhuizen. Tot de bebouwing behoren tevens een toegangshek met portierswoning, een koetshuis, een pomphuis en verschillende dienstwoningen. Bij het ten noorden ervan gelegen Blankenburg is het 17de-eeuwse landhuis in 1917 gewijzigd naar ontwerp van de Scheveningse architect F.A. Koch door bekleding met kunststeen elementen in Neo-Barokke trant. Op het terrein, dat via een lange oprijlaan met toegangshek toegankelijk is, liggen diverse dienstwoningen, een ommuurde moestuin en een tuinhuisje. Het naar ontwerp van S. de Clerq in 1917 Clingenbosch gebouwde landhuis is ingrijpend verbouwd, alhoewel de hoofdvorm nog goed herkenbaar is. Wel oorspronkelijk zijn het toegangshek en enkele dienstwoningen. Vanwege de landschappelijke relatie en inrichting is het landgoed bij het bijzondere gebied gevoegd. Hetzelfde geldt ook de aangrenzende lommerrijke buitenplaats Stoephout. Het oorspronkelijk landhuis, ontworpen door K.P.C. de Bazel in 1919, is vervangen door een bejaardentehuis. Wat nu nog van de

bebouwing resteert, zijn behalve enkele toegangshekken, een dienstwoning en een tuinhuisje.

Het is een waardevol gebied vanwege de landschappelijke inrichting, de samenhang van de gebieden onderling en de architectuur-historische waardevolle bebouwing. Bovendien wordt een goed inzicht gekregen van de inrichting van de buitenplaats uit het begin van de 20ste eeuw.

10. Beukenhorst, Langenhorst, Wittenburg

Aan weerszijden van de Rijksstraatweg ligt een aaneengesloten groengebied met buitenplaatsen. Ten zuiden van de Landscheidingsweg liggen, begrensd tussen de Zijdeweg en de Houtlaan, de buitenplaatsen Beukenhorst, Langenhorst en Wittenburgh. Beukenhorst en de aangrenzende Neo-Pompejaanse tuin is in 1845 gebouwd naar ontwerp van H.H.A. Wentzel. Het bijbehorende park is in 1861 aangelegd door E.C.A. Petzold. Langenhorst is gesticht als overplaats van Beukenhorst aan de andere zijde van de Rijksstraatweg. Het huis, dat ca. 1915 met een verdieping is verlaagd en nadien gemoderniseerd, ligt in een lommerrijk bos. Ten noorden van Beukenhorst ligt in een duinbos het in 1899 door de gebroeders Nieukerken ontworpen kasteelachtig landhuis Wittenburg. De omliggende tuin en waterpartij zijn ontworpen door H. Copijn. Zowel het hoofd- als bijgebouwen zijn opgetrokken in Neo-Renaissancestijl.

Als onderdeel van een langgerekte landgoederenzône is dit gebied van belang vanwege de landschappelijke inrichting en de architectuur-historisch waardevolle bebouwing die daarmee in relatie staat. De noord- en westrand van de landgoederen zijn in de jaren '20 ontwikkeld tot villagebied en zijn vanwege hun samenhang met het groengebied bij het bijzondere gebied gevoegd.

11. Duindigt, incl. renbaan en tennisbaan.

Aan weerszijden van de Rijksstraatweg ligt een aaneengesloten groengebied met buitenplaatsen, waarvan de buitenplaats Duindigt deel uitmaakt. Het gebied wordt begrensd door de Landscheidingsweg, de Waalsdorperlaan, de Leidsestraatweg en ligt deels op grondgebied van Den Haag (zie kaart). Het landhuis is tijdens de Tweede Wereldoorlog gebombardeerd en na 1945 vervangen door een landhuis naar ontwerp van Rouville de Meux. De structuur van het 17de-eeuwse sterrebos en de 19de-eeuwse landschappelijke aangelegde tuin met (kunstmatige) duinruggen en open weiden, evenals het voorplein en enkele dienstgebouwen, zijn intact gebleven. De eigenaren van het landgoed, de fam. Jochems, legde op het westelijk deel in 1911 een renbaan voor paarden aan, welke nog als zodanig functioneert. Behalve de structuur van de renbaan, resteren nog bijgebouwen van het oorspronkelijke complex. Het huidige hoofdgebouw is evenwel na-oorlogs. De verspreide bebouwing langs de Waalsdorperlaan is vanwege de relatie met het gebied erbij betrokken. Ten westen van de Waalsdorperlaan is op de Ammonsvlakte een tennisvereniging gevestigd. Het clubhuis is in 1938 ontworpen door J.J. Brandes.

Als onderdeel van een langgerekte landgoederenzône, die deels een recreatieve functie heeft gekregen, is dit gebied van belang vanwege de landschappelijke inrichting en de bebouwing die daarmee in relatie staat.

12. Clingendael, Oosterbeek

Aan weerszijden van de Rijksstraatweg (-Leidsestraatweg) ligt een landgoederenzône, welke in het zuiden wordt afgesloten door Clingendael en Oosterbeek. Dit gebied wordt begrensd door de Rijksstraatweg, de Waalsdorperlaan en de gemeentegrenzen van Den Haag. Het de westrand ligt het ANWB-complex, een na-oorlogs monumentaal gebouw. Vanwege de uniformiteit is het Duinbosch bij het gebied is betrokken. De landgoederen zijn aan het begin van de 19de eeuw door J.D. Zocher sr. (Oosterbeek ca. 1800) en J.D. Zocher jr. (Clingendael, ca. 1835) getransformeerd in landschappelijke stijl en vertonen in dat opzicht een duidelijke onderlinge samenhang. Karakteristiek zijn de grillige aanleg van de waterpartijen, met eilandjes, het slingerend beloop van de paden en de geaccidenteerde aanleg van het terrein, met boomgroepen en open weiden. Bijzondere vermelding verdient de Japanse tuin, aangelegd door T.J. Dinn in 1903 in een segment van het sterrebos van Clingendael. Van Oosterbeek is het landhuis na de Tweede Wereldoorlog gesloopt en resteren alleen nog het park, een oprijlaan en een dienstwoning. Het in oorsprong 17e-eeuwse Clingendael dankt zijn huidige gedaante aan een reeks 19e- en 20e-eeuwse verbouwingen. Aan het voorplein staat een eveneens 17de-eeuws, maar in de 19de eeuw geheel gewijzigd bouw-huis. Verspreid over het terrein en langs de oprijlaan staan verschillende bijgebouwen, zoals een boerderij, een koetshuis, een theehuis en een portierswoning. Nabij Groenendael is een renbaan van Clingendael geweest, waaraan nu nog alleen een stal herinnert. Doordat Seyss-Inquart tijdens de Tijdens de Tweede Wereld Oorlog op Clingendael zijn hoofdkwartier had, liggen over beide landgoederen verspreid nog verscheidene bunkers.

Vanwege de aanwezigheid van dienstwoningen en bijgebouwen zijn de Van Brienenlaan, de Waalsdorperlaan en Groendael bij het bijzondere gebied betrokken. De landschappelijk inrichting, die deel uitmaakt van een groter geheel, en de bebouwing, die voor een aanzienlijk deel in de periode 1800-1945 tot stand is gekomen, maken dit tot een waardevol gebied. Dit geldt zowel voor de afzonderlijke landgoederen als voor de onderlinge relatie.

13. De Horsten

Nadat Prins Frederik, zoon van koning Willem I, in 1838 eigenaar was geworden van de landgoederen Eikenhorst, Raaphorst en het op Voorschotens grondgebied gelegen Ter Horst werden ze samengevoegd tot 'De Horsten'. Ze maken deel uit van een omvangrijke landgoederenzône ten oosten van de Rijksstraatweg. Ten noordwesten wordt het gebied grotendeels begrensd door de Papeweg. Het bosrijke gedeelte ten noordwesten van de Papeweg met de daargelegen villa Maritima maakte oorspronkelijk ook deel uit van 'De Horsten' en is vanwege het uniforme karakter bij het bijzondere gebied getrokken (zie kaart). Ter Horst ligt op grondgebied van de gemeente Voorschoten (zie aldaar). De prins, die ook Backershagen, De Paauw en Groot Haesebroek bezat, gaf de Duitse tuinarchitect E.C.A. Petzold de opdracht hiervan één geheel te maken. 'De Horsten' kregen rond 1840 hun huidige aanleg. Petzold liet in de duinrand een heuvel van 20 meter opwerpen. Aan de voet ervan, in de weilanden, groef hij een waterpartij. De Horsten bieden een afwisselend landschap met oude duinruggen en dalen die met laagveen zijn opgevuld. Het hoog opgaande bos van Raaphorst ligt op zo'n zandrug. De weilanden op de veengrond scheiden het van het meer landinwaarts gelegen Ter Horst. Het grote weilandcomplex behoort bij een aantal pachtboerderijen. In het gebied liggen verscheidene 19de-eeuwse dienstwoningen,

evenals verschillende andere bijgebouwen, waaronder een Neo-Gotisch schiethuis. De buitenplaats Ter Horst, in 1837 door Prins Frederik gekocht, werd in 1876 door zijn dochter prinses Marie von Wied vervangen door een jachtslot in Neo-Gotische stijl naar een ontwerp van J. Mouton. Verscheidene 17de-eeuwse elementen, zoals een koetshuis, het sterrebos en een kleine formele tuin met pomp zijn nog aanwezig. Het landgoed van Prins Frederik en later ook van Prinses Marie werd gemarkeerd door verscheidene grenspalen. Enkele hiervan bevinden zich nog op de oorspronkelijke plaats.

Het gebied De Horsten, deel uitmakend van een omvangrijke landgoederenzône langs de Rijksstraatweg, is van grote cultuurhistorische en landschappelijke waarde vanwege de inrichting en de bebouwing. Een grote deel van de bebouwing heeft zeldzaamheidswaarde en is architectuur-historisch van belang.

14. Israëlitische Begraafplaats

In de wijk Kerkehout, ten oosten van de Rijksstraatweg, is omstreeks 1910 een Joodse Begraafplaats aangelegd, grenzend aan de achterpercelen van de bebouwing langs de Wittelaan, de Louisestraat en het Kerkehout. De begraafplaats behoort samen met die van Den Haag tot de omvangrijkste Israëlitische grafvelden in Zuid-Holland. De oorspronkelijke entree was geprojecteerd ter plaatse van het huidige garagebedrijf Jansen, maar bevindt zich nu aan het Kerkehout. Aan het einde van een lange oprijlaan bevindt zich een gepleisterd metaarhuis. De eigenlijke begraafplaats beslaat een omvangrijk rechthoekig terrein. De grafplaatsen zijn gemarkeerd door staande grafstenen met eenzelfde oriëntatie, die het gebied een uniform karakter geven. Recentelijk is op een deel van het terrein een algemeen begraafgedeelte aangelegd.

Het is een vrij zeldzaam gebied dat van belang is vanwege zijn omvang. Het heeft architectuur-historische en religieuze waarde.

15. Meyendel, Kijfhoek en Bierlap

In de Waterleidingduinen binnen de gemeente Wassenaar bevinden zich de duinvalleien Meyendel, Kijfhoek en Bierlap (zie kaart). Vanaf 1830 is getracht het gebied voor agrarische doeleinden te ontginnen en van de vallei een landbouw- en veeteeltbedrijf te maken. In het derde kwart van de 19de eeuw zijn de pogingen hiertoe gestaakt. De boerderij Meyendel is met de bijgebouwen bewaard en deze heeft nu een recreatieve functie, terwijl de gebouwen in de overige gebieden zijn gesloopt. Wel is hier, evenals in Meyendel, de structuur met open weiden en de door windsingels - met door de wind kromgegroeide bomen - omsloten gebieden herkenbaar als restant van de 19de-eeuwse ontginningen. Aansluitend op het park De Kieviet werd in 1918 begonnen met de stedebouwkundige ontwikkeling van Meyendel. Er had een luxueus villapark moeten verrijzen met royale villa's op grote kavels, alsmede een hotel-restaurant. Al snel werd een wegennet aangelegd en werden enkele kavels verkocht. Het ambitieuze plan is uiteindelijk niet doorgegaan omdat de gemeente Den Haag het duingebied nodig had voor haar drinkwatervoorziening, waarvoor het gebied in 1926 werd aankocht. Nu herinnert alleen de klinkerweg door het natuurgebied nog aan dit kortstondige avontuur. Het duingebied heeft belangrijke waarde door de landschappelijke inrichting en de relatie met de nog bestaande bebouwing, die herinneren 19de-eeuwse economische ontwikkelingen die het

gebied heeft doorgemaakt.

16. Landgoed Oud Clingendael en dierenpark Wassenaar.

Op de beboste zandrug heeft zich aan weerszijden van de daarop gelegen Rijksstraatweg een aaneengesloten strook met buitenplaatsen ontwikkeld. Aan de zuid-oostzijde maakt de buitenplaats Oud Clingendael hiervan deel uit. Aan de noord-oostzijde wordt het gebied begrensd door de Raaphortlaan, aan de zuid-westzijde door de Laan van Pluymenstein.
In de middenas van een lange oprijlaan ligt het landhuis, dat in de derde kwart van de 19de eeuw is verbouwd. De voorgevel in Neo-Lodewijk XVI-stijl dateert uit het begin van de 20ste eeuw. Voor het huis bevindt zich een ovaal plein. Ten zuid-oosten bevindt zich een U-vormig complex 19de- en vroeg-20ste-eeuwse dienstgebouwen. In het bosrijke gebied liggen enkele waterpartijen. Het noordoostelijk gedeelte van het landgoed is in 1937 ingericht tot dierenpark. Dit dierenpark is in de jaren '80 gesloten. Langs de Rijksstraatweg staan de van elders afkomstige bakstenen hekpijlers. De schilddragende leeuwen zijn door de eigenaren opgeslagen. Vanaf het begin van de 20ste eeuw, toen Wassenaar zich ging ontwikkelen tot villadorp, zijn er enkele landhuizen langs de Rijksstraatweg gebouwd. De meest monumentale is het door J.T. Wouters en J.J. Brandes in 1914 ontworpen Maarheeze. De tuinaanleg is van D.F. Versteeg.

Het gebied is van belang als onderdeel van een omvangrijke landgoederenzône aan weerszijden van de Rijksstraatweg. Het heeft een waardevolle landschappelijke inrichting en bebouwing, die een representatief beeld geeft van de fasegewijze ontwikkeling van landgoed tot villapark en de ontwikkeling van de landhuisarchitectuur in de periode 1850-1945.